НАР. БИБЛИОТЕКА – СОФИЯ
922 № 288

НАР. БИБЛИОТЕ
ДУБЛИКАТ

Д. БАНКОВ

XXXI.A.57/240

ПРИЧИНИТЕ НА ПОГРОМА

СОФИЯ
Печатница на Армейския военно-издателски фонд
1922

Д. БАНКОВ

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА

ПРИЧИНИТЕ НА ПОГРОМА

* * *

СОФИЯ
Печатница на армейския военно издателски фонд
1922

12368

ПРЕДГОВОР

През втората десетица на двадесетия век, бѫлгарския народ беше подложен на такива изпитания, на каквито не беше подлаган от самото му освобождение от турците.

В историческия си развой този народ беше изостанал доста назад. В стремежа си да се изравни с другите културни народи на Европа, той се сблѫска с такива сили, които го нараниха почти до смѫрт, след което нараняване той остана да сѫществува, като независим, може би благодарение само на случайността.

След всяка катастрофа вѫв живота на народите се започва критика, която раздвижва духовете в тях. Често пѫти тази критика изостря толкова много отношенията между обществените слоеве на такива народи, че тия отношения се изразяват в брожения, докарвайки понякога революции и нови нещастия.

Целта ни в настоящия труд е: сѫс скромни сили да раздвижим поне малко бѫлгарската мисѫл и дейност, за най-голямото благополучие на бѫлгарския народ в бѫдеще. На громкото название, което има настоящата книга, сѫответствуват обширни познания и наблюдателно око. Да претендираме и за едното и за другото, че ги притежаваме в сѫвършенство, ще бѫде най-малко нескромно от наша страна, но все пак мислим, че с предлагания труд ще допринесем поне малко на бѫлгарската мисѫл и дейност.

До колко ще достигнем поставената в настоящия етюд цел, е работа на безпристрастната критика, чиято присѫда ще посрещнем с готовност и голяма благодарност.

Автора.

УВОД

ГЛАВА I.

Главната цел, която си поставяме тук, е: да укажем причините на погрома на бжлгарския народ през втората половина на 1918 г. Тази цел ще достигнем само тогава, когато посочим всички условия, така многобройни, които сждадоха тези причини. По този начин, без да искаме, ние ще се натжкнем на много причини и причинки, които вкупом могат да ни доведат до целта. Разглеждаме ли войната през 1915—1918 год., ние требва да се попитаме: Кой я предизвика? Желаем ли да изследваме пробива на Добро поле по-подробно, без друго трябва да си зададем вжпроса: Кой го допусна и какжв е той? И тогава, по логичен пжт ние ще дойдем до балканската и междусжюзнишка войни, до условията, които ги предизвикаха или наложиха, до дейността на бжлгарските управници и народ преди и след тия войни, ще надникнем в психологията на бжлгарския народ като отделна единица и пр. и пр.

Бжлгария бе освободена от под турците при сравнително неблагоприятни за нея условия. Затова бжлгарския народ не успя да се обедини след освободителната руско-турска война така, както диктуваха народните му интереси и идеали. Затова, сжвместно с работата на всички бжлгари в други направления, найважната им задача беше: борба за обединението на всички бжлгари на Балканския полуостров. За това обединение бяха необходими Македония, част от Тракия, Добруджа и няколко окржзи, намиращи се в границата на Сжрбия. Какви гигантски усилия и дарби се искаха от бжлгарите, за да успеят напжлно в своето национално дело!

А все пак, и според нас, националното обединение на един народ е необходим етап в историческото му развитие. След този етап само той може да образува по-усѫвѫршенствувани политически формации. До сега най-главния способ, ако не едничкия, за националното обединение на народите, е бил войната. Бѫлгарския народ, от самото му освобождение се готвеше за война. Всички опити, да се обедини този народ по мирен начин излязоха безрезултатни благодарение на множество неблагоприятни условия.

В сѫвременните дѫржави политическите партии сѫ се образували и се образуват обикновено вследствие икономически и политически интереси на отделните класи в тези дѫржави.

В Бѫлгария, веднага след освобождението ѝ от турското иго, образуването на отделните политически партии не стана по този начин. Още при самото гласуване на бѫлгарската конституция в учредителното сѫбрание се оформиха две политически партии: „млади“ и „стари“, или либерали и консерватори. Тези партии беха продукт най-вече на образувалите се тогава две течения, едното от които искаше конституцията ни да бѫде по-либерална, а другата — по-консервативна. Имаше и други незначителни различия. Впоследствие обаче, през седемдесеттях години и по-кѫсно, се образуваха и нови политически партии, чиито програми почиваха до голяма степен и на разните икономически интереси на отделните класи в Бѫлгария. При това трябва да се забележи, че голяма част от новообразуваните политически партии се различаваха една от друга главно по методите, които употребяваха за националното обединение на бѫлгарския народ. Инак, по икономическата си и вѫтрешна политики, те не се отличаваха много. Често пѫти скарването на водителите в известна политическа партия ставаше причина за разцеплението ѝ, като новообразуваните рожби-партии, имаха приблизително еднакви икономически и вѫтрешни политики.

Сравнете напр. либералите с младолибералите, народняците и вмѫкнете в това сравнение и цанковистите с демократите. Ще намерите нищожна разлика в тяхните политически, икономически и културни програми, когато сѫ управлявали. Само нуждите на момента и необходимата еволюция сѫ ги карали да се разнят една от друга. Но погледнете програмите им по вѫншната политика и вие ще схванете веднага различни методи.

„Да вѫрвим с Русия!“ — казват едни; „не, с Австрия!“ — отговарят други; сѫвсем не — с Англия, и пр. и пр., се обаждат трети. На четвѫрти пѫк девиза беше — помогни си сам, ако искаш и Господ да ти помогне.

От друга страна стоеха левите политически партии — радикали и социалисти (широки и тесни), които се различаваха от останалите партии, както по вѫтрешната и вѫншната, така и по икономическите си и културни програми. На ляво клонеше и една от най-младите партии — земеделската. Левите партии искаха образуването на федеративна балканска дѫржава от всички балкански дѫржавици, в която Бѫлгария да влезе като равноправен член. Разбира се в подробностите и тези партии се различаваха доста.

Образувалите се две течения на македонската революционна организация — автономисти (вѫтрешна македонска организация) и вѫрховисти бяха до голяма степен продукт и на разните методи, които следваха политическите партии в свободна Бѫлгария.

От дотук казаното за политическите партии в Бѫлгария ние мѫчно можем да се ориентираме и за класите на бѫлгарския народ. Би трябвало да се предполага, че до голяма степен пѫрвите сѫ отражение на вторите. Обаче, едно, че политическите партии, които се образуваха в един период от около четиридесет години не сѫ се сѫздали отначало вследствие политическите тежнения и икономическите и културни нужди на отделните класи и второ, че бѫлгарския народ нямаше развито класово сѫзнание, бяха причина, че политическите партии в повечето случаи се образуваха по подражание на сѫщите в другите европейски дѫржави. Все пак, напоследѫк можем да направим такава ориентация.

Бѫлгарския народ, благодарение на географическото и орографическото положение на страната, която населяваше и населява, е в болшинството си земеделчески. Сравнително кѫсното му освобождение от под турците, у които нямаше нито развита индустрия, нито голяма тѫрговия и у които липсваха голями градове, даваше превес на еднообразна маса от дребни собственици земеделци и еснафи.

Голямите чифлици, притежание на турските паши и бейове, постепенно минаваха в рѫцете на бѫлгарите, които ги прекупуваха на части.

Отначало политическите партии си разделиха почти наравно тази народна маса, но скоро след това вида на тия партии започна да се изменя. От една страна заставаха изникналите тук-там богаташи, индустриялци и едри собственици на земя, помѫкнали сѫс себе си много хора, които имаха нужда от покровителството им; от друга—западащето занаятчийство и безземелно население, което даваше пѫрвите фабрични и професионални работници и дребни чиновници; от трета страна — грамадна маса селяни-земеделци и скотовѫдци, най-голямата и най-неподвижна част на бѫлгарския народ. Тези три класи и главно образуваха политическите партии впоследствие, които класи играеха различна роля вѫв войните, които бѫлгарския народ води за своето национално обединение.

Трябва да отбележим, че ние отдаваме голямо значение на така образувалите се политически партии и класи, които сѫс своята дейност дадоха тия плодове, които обра бѫлгарския народ след двете катастрофални за него войни· В повечето от тия класи и партии лежи тази особеност, че те позволяваха на отделни личности, да се разпореждат с народната сѫдба така, както намерат за добре. На какво се дѫлжеше това, ще видим по-после.

Само наличността на една грамадна неподвижна маса от народа, която се мачка като тесто, беше в сѫстояние да доведе страната ни до положението, до което дойде през 1913—1918 год.

ГЛАВА II.

Общи условия за войните на Бѫлгария през 1912—1913 г.

Идеята за народното обединение на бѫлгарския народ се преследваше от бѫлгарите още от самото освобождение на свободна Бѫлгария. Вѫншните и вѫтрешни условия за осѫществяването на тази идея назряваха.

Какво беше общото положение вѫн и в Бѫлгария през последната четвѫрт на деветнадесетия век? Болния човек — Турция, агонизираше отдавна. Обаче, противоречивите интереси на великите европейски дѫржави и страхѫт им от усложнения крепеха този болен човек. Появата и дейността на младотурците се явиха като спасителни и искаха да изправят „болния човек“ на крака. Те бяха хора с по-напредничави идеи и с енергия, несвойствена от столетия на турската раса. Влиянието на културна Европа вѫрху тях бе голямо и те се явяваха представители и пионери на една обновена Турция. Действително, в 1908 г. младотурците взеха в рѫце управлението на Турската империя. С една безкрѫвна революция те свалиха хитрия Султан Абдул Хамид, представителя на стара Турция. С дохождането си на власт младотурците почнаха трескава дейност, за обнова на „болния човек“. В тази своя дейност те бяха подпомагани от Германия, която беше и тяхна вдѫхновителка и която искаше да завладее всецяло пазарите на близкия изток, в което донякѫде бе успяла. Младотурците показаха забележителни организаторски способности и ако бяха оставени спокойни няколко десетки години, Турция навярно щеше да представлява сѫвсем друга картина. Тази трескава младотурска дейност стресна балканските дѫржавници, които и без това следеха зорко сѫбитията в Турската империя. Тяхните господарства аспирираха за част от тази империя, за осѫществяване народните нм идеяли.

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА

Бѫлгарските управници сѫщо се стреснаха и потѫрсиха бѫрзи начини за ликвидиране с вѫпроса за Македония и Одринско. Те искаха да изпреварат младотурците, които започнаха да стават застрашителни. И действително, при това положение на нещата, войната между Турция и Бѫлгария се налагаше. А тогава се мислеше, че само войната може да реши бѫлгарския национален вѫпрос. Този господствующ вѫзглед тогава, според нас, беше и едничкия правилен. Но войната трябваше да се подготви дипломатически. Сѫрби, гѫрци и черногорци сѫщо претендираха за части от Европейска Турция. Невлизане в преговори с тия дѫржавици, можеше да предизвика нежелателни усложнения впоследствие. Освен това, най-малко, рискувано беше Бѫлгария да воюва сама с Турция, която все таки беше опасна сила.

Вѫв военно отношение бѫлгарите се готвеха за война още от самото ни освобождение и бѫлгарската войска, след 1885 г. се смяташе като армия от пѫрва величина на Балканите.

Как се подготвяше балканската война в дипломатическо отношение няма да говорим, защото това е предмет по-скоро на отделно сѫчинение. Ще споменем само, че еднаквите интереси на балканските дѫржави и взаимният им страх от ликвидиране на бѫдещата война в тяхна вреда ги накара да се сѫюзат против турците.

По-горе говорихме за политическите партии и класите в свободна Бѫлгария. Сега ще кажем по нящс за икономическия вид и народното сѫзнание в страната. По този начин ще свѫршиме с краткото ни изложение на общите условия за намесата ни вѫв войните през 1912—1913 год.

1. Какѫв беше икономическия вид на Бѫлгария преди 1912 год.? Страна сѫс сравнително малко дѫржавни дѫлгове, с почти еквивалентен внос-износ, с преобладающе дребно екстензивно земеделие, зараждающа се индустрия, средно развито занаятчийство, слабо развити модерни сѫобщителни средства, здраво население. При този вид, можеше ли бѫлгарския народ да изтрае една война против турците, макар и по-продѫлжителна? И да и не. Да, ако можеше да се предположи, което никой не предвидя, че войната ще трае не три-четире, а повече от шест месеци. Общо беше тогава убеждението, че войната с турците ще трае три-четири месеци и за такава война се готвехме. Психологически тази война не беше подготвена да бѫде по-дѫлготрайна за нас. Но както икономическите сили на страната, така и бѫлгарския войник, при една по-целесѫобразна предварителна работа, можеха да изтѫрпят и по-продѫлжителна война.

2. Народното чувство в бѫлгарския народ, в навечерието на балканската война, беше едно от най-благоприятните, за сигурния ни успех против турците. Че неосвободените братя трябваше да се освободят и то от свободните им сѫнародници беше така назряло, така здраво втѫлпено у всички ни, щото повече неможеше да се желае. Почти всички смятаха, че това требва да стане и то с орѫжие в рѫка. Рядко е падало такова отлично орѫжие в рѫцете на бѫлгарските висши управници. Обаче, сѫщото това орѫжие тия управници експлоатираха толкова много, че то стана негодно за употребление тѫкмо тогава, когато беше необходимо поддѫржането му в изправност.

Това народно чувство имаше за основа и източник бѫлгарина, взет с неговите вродени и придобити способности и недостатѫци. Неразбере ли се правилно основата и източника, градението вѫрху тях не ще струва. А за всичко това бяха необходими грамадни познания вѫрху психологията на бѫлгарина, като народ в дадено време, голяма наблюдателност и здрав ум за извличане най-правилни умозаключения вѫрху тия познания и наблюдателност.

През септемврий 1912 г. се започна балканската война и се свѫрши с междусѫюзнишката. Последната беше непосредствена последица от пѫрвата. Известни сѫ на всички ни крайните резултати и от двете войни. Бѫлгария, чиято армия пѫрвоначално, па и напоследѫк се прослави като незаменима на Балканския полуостров, в края на краищата беше заобиколена от всички страни с врагове, и вместо силна и велика, тя се яви едвам увеличена и умаломощена. Всеки, след това, се питаше, —как се случи всичко това? Защо пострадахме толкова много, когато ние почти самички смазахме могѫщата турска империя? Кой е виновника за катастрофата през 1913 г. при такива несѫмнени успехи по бойните полета? . . . Преди всичко, нашите вѫрховни рѫководители.

Правило е, особено у нас бѫлгарите, когато се случи нещастие и не е установено точно кой е причинителя му, да хвѫрляме вината един другиму. Но необходима е доблест, да се признават, както заслугите, така и грешките кѫм отечеството.

Ние поддѫржаме, че междусѫюзнишката война не би станала, или ако станеше, щеше да бѫде в сѫвсем друг вид и при други условия, ако през 1913 г. на бѫлгарския народ липсваха две неща: 1) Кѫсогледа дипломация и 2) Любоугодници висши военни началници. Тук трябва да прибавим и трето—решаване на вѫпроси от жизнено за дѫржавата значение от неотговорни фактори. За това последното ще говорим по-надѫлго, когато дойдем до общоевропейската война.

Ще се постараем да докажем току що споменатите твѫрдения.

Безспорно беше, че бѫлгарската армия и водителите ѝ бяха опиянени от победите над турците през 1912—1913 г. И когато последните бяха наблѫскани чак до стените на Цариград, сѫюзените балкански дѫржави не можаха да се сѫгласят, как да разделят плячката, наследена от Европейска Турция. Известно е, че договорите, които бжлгари, сжрби, гжрци и черногорци бяха сключили, не бяха прецизни. Много точки от тия договори оставаха неясни и като че нарочно. за да сждадат тжркания между сжюзниците. Бжлгарите искаха на всяка цена да завладеят Солун, естествено най-доброто пристанище за Македония. Гжрците за нищо на света не искаха да допуснат това. В краен случай, те даваха Кавала и то „за да остане приятелството между двата народа“.

Сжрбите не даваха да се проговори за „спорната зона“ от Македония. Даже те искаха да грабнат нящо и от „безспорната зона“, като излагаха ред причини от военно, политическо и етническо естество. Освен това, сжрбите, гжрците и ромжните се страхуваха, че ако Бжлгария присжедини всички земи, за които аспирираше, щело да се наруши равновесието на Балканите. Бжлгарските вжрховни ржководители не сжумяха да разделят готвящата се против нас коалиция, та да излезат в края с добжр актив. Те, от една страна, наблягаха за точното изпжлнение на договора сжс сжрбите, а от друга — дадоха заповед на бжлгарските войски при р. Брегалница да нападнат сжрбите, без да схванат ясно, че последните и гжрците именно това и чакаха, за да се укажат пред Европа в положението на необходима отбрана.

A propos, смятаме, че тук му е мястото да кажем, кой даде злокобната заповед, известна под името 16 юни 1913 год.

Дали тя се знаеше предварително от тогавашното министерство, което беше и отговорното? Този още неуяснен вжпрос, чрез който си служат толкоз много противниците на народняци и цанковисти в политически агитации, още неможе да получи истинския отговор.

Народняци и цанковисти, които тогава управляваха твжрдят, че министерския сжвет не е знаел предварително за тази заповед и че я научил едвам след като войските ни бяха настжпили по десния бряг на р. Брегалница.

По вжпроса неможахме да намерим никакви писмени официални данни, които сж едничките автентични, според нас. Затова, ще кажем туй, което узнахме лични от Данев, тогавашен министжр на вжншните работи. Тези добити сведения смятаме за автентични, защото

сжбитията след 16 юний оправдаха действията на министерския сжвет след тази дата.

„Министерския сжвет, каза Д-р Данев, незнаеше за сжществуването на заповедта „16 юний“, преди тя да се изпжлни от войските ни. Даже нящо повече. На 16 юний, 1913 г. министрите се бяха сжбрали на сжвет, да обсждят положението и телеграмата, която тогавашния руски пжлномощен министжр в София, беше получил от Петроград. В тази телеграма се казваше, че руския император приема да стане арбитжр по сржбско-бжлгарския териториален спор. След джлги разговори и размяна на мисли, министерския сжвет прие арбитража по принцип. За целта се направиха и сжответните сжобщения до руското правителство. За да бждем по-добре приети и изслушани в Петроград, аз веднага отидох в лагера при София, кждето беше покойния Радко Димитриев и го помолих да ме придружи до руската столица, понеже той там се ползуваше с голямо доверие и уважение. С неговото отиване в Петроград смятах, нашата народна кауза да се защити по-добре. За сжщото отидох и при Малинов, но той се колебаеше и категоричен отговор не ми даде.

Нашите (на правителството) известия от Белград гласеха тогава, че само Пашич отначало отказвал да приеме арбитража, но най-после и той се сжгласил на него.

На другия ден, частичното настжпление на армията ни при р. Брегалница, дойде като изненада за правителството. Последното нямаше даже сведения, кжде точно сж настжпили нашите войски. След научаването за случилото се, правителството настоя пред царя и генерал Савов, веднага да дадат заповед за спиране на действията, като сжщевременно издаде комюнике за случая. Но, беше вече кжсно, защото сжрби, гжрци, черногорци и ромжни тжкмо това чакаха, за да проджлжат общите действия против нас. Ние сами се поставихме пред вжншния свет в най-неизгодно положение с настжплението на нашите войски“.

На вжпроса ни: какво знаеше бжлгарското правителство за сжюза на гжрци, сжрби и черногорци против нас, отговора бе: „Да, знаехме за това. Даже имахме точни сведения и за разговорите, които сж ставали тогава между сржбското и ромжнско правителства против нас. Но ако ние бяхме нападнатите, нашето положение пред вжншния свет щеше да бжде сжвсем друго. При това, надявахме се на арбитража. Друг начин на действие тогава неможеше и да се иска".

Ние мислим, че това обяснение е най·близко до самата истина, защото заповедите, които получихме на Брегалница,*) хармонираха напѫлно с това, което говореше Д-р Данев.

Действително, на 17 юний, ако се не лѫжем, кѫм пладне, когато бяхме вече преминали р. Брегалница, получихме заповед за спиране на военните действия, като ни се каза, че и сѫрбите ще сторят сѫщото. Но сѫрбите не искаха и да слушат. Даже един наш офицер-парламентйор беше убит от тях.

След това помощник-главнокомандующия беше сменен, но работите не се поправиха. За по-нататѫшните военни действия няма смисѫл да пишем, защото не е целта ни такава. Само ще кажем, че българските пѫлномощници отидоха в Букурещ след като окончателно изгубихме войната и бехме на края на пропастта.

При все че, според нас, правителството (само министерския сѫвет) нямаше прѫст в издаване заповедта „16 Юний", но то се показа неспособно да разреши с необходимите вещина и ум вѫпроса за разделението на готвящата се коалиция против Бѫлгария. Трябваше да се направят необходимите отстѫпки или на Ромѫния, или на Сѫрбия, или на Гѫрция. Политическите ни водачи се рѫководеха от две неща: 1) Че сме прави в своята национална кауза и 2) Че Европа не ще допусне повторни крѫвопролития на Балканите. Ако и това не сѫ мислили, а сѫ се надявали само на правината на нашата кауза, с това доказаха, че сѫ деца в политиката. Ние даже си не бяхме осигурили гѫрба от победените турци, които не искаха да се простят така скоро с изгубените си владения в Европа. Да мислеше тогава един войник, който беше победител, един офицер, който сѫщо беше под влиянието на победите над турците, че нетрябва да отстѫпваме нищо от това, което смятахме за бѫлгарско, беше простено. Но непростено е за един политик, в чиито рѫце е поставена сѫдбата на цял народ, да позволи щото отечеството му да се обгради отвсякѫде с неприятели, при вѫзможност да се избегне това обграждане. Ако един народен водач не действува по известен начин, защото се страхува

от общественото мнение (което в много случаи се надува изкуствено), той незаслужава да бѫде общественик и народен водач. Предвидливостта на висшите ни дипломати и дѫржавници, трябваше, в ония дни, да им служи, като пѫтеводна звезда. Те трябваше, ако станеше нужда, да се наложат на общественото мнение и с най·малки и разумни отстѫпки, да разстроят образувалата се против Бѫлгария коалиция.

Освен това, нашите отговорни фактори направиха друга грамадна грешка, която бѫлгарския народ плати така скѫпо впоследствие. Тя беше, че не отстраниха еднаж за винаги този, който беше дал злополучната заповед „16 юний". Безспорно, ако това станеше, то меришеше на преврат. Но все пак, ако той беше станал, навярно не щяха да се случат нещастията за нас през 1918 г. Историята ни учи, че колкото пѫти сѫ се изнасилвали законите в една дѫржава от известна личност, най·често това изнасилване е водило кѫм неизброими нещастия за страната.

За любоугодничеството на нашите висши военноначалници:

Когато вѫрховното бѫлгарско главно командуване искаше, в началото на 1913 г., сведения за годността на бѫлгарската армия кѫм нова война, по-голямата част от висшите военни началници нямаха смелостта да кажат че частите им сѫ негодни за по-нататѫшно воюване. Известно е на много хора, как тия началници, които имаха смелостта и доблестта да донесат отрицателно за годността на частите им, биваха заплашвани с уволнение и отстранение, като вината за тази негодност се стоваряше вѫрху им. А не се искаше много ум и наблюдателност да се констатира, че междусѫюзнишката война не се желаеше от по-голямата част на бѫлгарската армия.

Доблестта, едно от най-необходимите качества на офицера, липсваше тогава в по-голямата част от висшите ни военноначалници.

Резултата от тази най·глупаво подготвена война: Бѫлгария срещу цената на значителни отстѫпки в бѫлгарска Добруджа и загубата на по-голямата част от Македония, беше угостена по милост с жалки останки от европейска Турция.

Но бѫлгарския народ получи една много ценна придобивка, — вярата на бѫлгарина в собствените му сили порастна много. Тава беше необходимо за доскорошния робски народ. Светжт узна, какво кораво племе живее в юго-източния кжт на Европа и че за него трябва да се джржи добра сметка.

---

*) Пишущия тези редове беше участник в боевете при река Брегалница през Юни 1913 година.

След Букурешкия мир се сжздаде умраза между нас и ромжните, усили се взаимната умраза между нас и сжрбите; с гжрците — сжщо. Стегнаха ни като с обржч и се страхуваха да не потжрсим реванш. А зад всяка от тия три джржави стоеха Франция, Русия и Англия. Нам нямаха доверие.

ГЛАВА III.

Общи бележки за периода 1913—1918 год.

След свжршека на междусжюзнишката война през 1913 г. духовете в Европа привидно утихнаха. В сжщност, имаше признаци, че се готви и предстои по-кржвопролитна война.

Германия изгуби много от намалението на Турция, а Австро-Унгария — от увеличението на Сжрбия. Джржавниците на тия две велики джржави виждаха, че ако това положение проджлжава, ще изгубят много.

От друга страна: борбата на Германия за завладяване на всесветските пазари и изместването на второ место на своите сжперници, главно Англия, клонеше от мирна, да се разреши с оржжие в ржка. Империялизмите на великите европейски джржави се готвеха да премерят силите си. Ако Германия би чакала още, вероятността за нейния успех се намаляваше.

Част от сжглашенските джржави бяха в периода на недовжршени превжоржжавания и реорганизация на своите военни сили. Германия искаше да изпревари всичко това, защото колкото по бавеше работата, толкова противниците ѝ щяха да се яват по подготвени. Тя само тжрсеше удобен момент.

В сжгласие с Австро-Унгария, Германия намери причина и войната между централните сили (с изключение на Италия) и сжглашението започна през 1914 г. Тази война, в която постепено се намесиха почти всички джржави на земята, сжздаде условия за намеса и на Бжлгария в нея.

Обединението на бжлгарския народ, което почти ставаше факт през 1913 г., остана в сферата на мечтите след Букурешкия мир в сжщата година. Този стремеж на обединение, може би беше една от най-важните причини за намесата ни в общоевропейската война.

Но каква разлика в общото вжншно и вжтрешно положение на Бжлгария преди балканската и преди общоевропейската войни! През пжрвата, ние имахме симпатиите почти на цялия цивилизован свет, а при втората, ако се обявехме в полза на сжюза или сжглашението, губехме едните за смятка на другите. Тогава имахме висок дух, а сега чувствително ослабнал; тогава имахме малко джржавни джлгове и добро икономическо положение, а сега — доста джлгове и не добре икономически; тогава в бжлгарския народ цареше почти пжлно единодушие за войната, а сега той бе разделен на сжглашенофили, германофили и хора на неутралитета докрай. Прибавете кжм всичко това и загубата на хилядите най-добри бжлгарски синове по Македония и Одринско и вие ще имате две сжвсем различни картини. А като че на пук на всичко казано, променливият успех в започналата се общоевропейска война, идеше да разстрои още по-вече единодушието, което трябваше да царува всред управляющи и управлявани в Бжлгария. Тази е картината, която представяше Бжлгария преди намесата ѝ в общоевропейската война, разгледана най-повржхностно.

И така, през септемврий 1915 г., Бжлгария се определи окончателно на страната на централните воюващи джржави и вжпреки грамандната опозиция в камарата и вжн от нея, тя почна войната. Тази война проджлжава, както е известно, до октомврий 1918 г., когато стана „пробива“ на Добро поле, след който последва народната катастофа. Края на тази, така славно начената война, завжрши с бунтове в част от войската ни, които предизвикаха межоуособица, наречена от някои революция. Разбунтувалите се на фронта войници, организирани много слабо, се отправиха кжм София под водителството на някои земеделски водачи. Последните искаха да грабнат джржавната власт и да накажат причинителите на тази голяма народна катастрофа. Най-после правителствените войски надделяха. Ако недоволните елементи бяха успели в действията, сжществуването на самостоятелна Бѫлгария щеше да бѫде проблематично.

След победата на редовните войски в околностите на София, духовете в Бѫлгария се успокояваха постепенно, макар и бавно.

Мизерията в народните маси се шireше, скѫпотията достигна до неимоверни размери: Но бѫлгарските управници, които принудиха цар Фердинанд да абдикира за в полза на престолонаследника и които се сменяваха с кинематографическа бѫрзина, успеха да задѫржат положението без да има голями безредици.

Земледелското хомогенно правителство, което дойде на власт след добиване болшинство в изборите от земледелската партия, успе да се наложи и на комунистите, които бяха станали много силни и много размирни. Това правителство установи формално авторитета на власта в Бѫлгария.

Според нас, най-важната причина за успокояване на страната беше селската маса на бѫлгарския народ, най-многобройната, но и най-неподвижна до сега и у която липсваха в момента общи нови идеи за дѫржавно преустройство. А може би трезвия поглед вѫрху нещата, както обичат да кичат бѫлгарския народ изобщо, допринесе своята дан, за това успокояване. Освен това, присѫтствието на сѫглашенските войски около границата ни и в нас подействува като студен душ вѫрху целия народ и даде вѫзможност на правителството за бѫрзо умиротворяване на страната.

Най-после, след дѫлги и мѫчителни с неизвестност преговори, (но не с Бѫлгария. разбира се) парижкия аеропаг ни поднесе като на тепсия Нйойския договор, който нашите пѫлномощници подписаха и който ни остави за сега в полуробство.

След това конспективно изложение за намесата ни в общоевропейската война, иде ни да се попитаме: как и от кѫде се струпаха всичките тия злини и нещастия вѫрху коравия бѫлгарски народ? Мигар можеше и трябваше да стане всичко това? И ние, вѫрвейки по пѫтя на последователността, неможем ди не потѫрсим и причините на всички тия нещастивя.

Най-правилно умозаключение за сяко явление ще си сѫставим само тогава, когато потѫрсим и изтѫкнем причините, които сѫ го предизвикали. Но много трудно е да се изследват и узнаят истинските причини за едно

такова сложно обществено явление, каквото е войната. За нейното обявяване, водене и край се преплитат толкова много интереси, желания и страсти, че е трудно да се доловят те по отделно, да се разгледжат в тяхните взаимоотношения и най-после, да се правят безпогрешни изводи. Кѫм тази, имено, трудна задача и пристѫпваме сега.

Условията при които Бжлгария се намеси в общоевропейската война, ние разделяме на вжншни и вжтрешни. Тези условия носят и причините за погрома ни през 1918 г. Този погром се явява като краен резултат на сжвокупната дейност на джржавници и народ още от освобождението на Бжлгария. Част от тези условия се крие в характера на бжлгарина. Но сжщия погром е непосредствено последствие и на междусжюзнишката война през 1913 г., за която споменахме по-горе почти мимоходом. Ето защо, при разглеждане участието на бжлгарския народ в общоевропейската война, ние винаги ще разглеждаме по-надолу това участие в свржзка с войните през 1912—1913 г. Тази свржзка, според нас ще допринесе много за посното изтжкване на грешките, които направихме.

Причините за погрома ни, носени от условията за намесата ни в общоевропейската война, ще разделим на *причини от вжншно и на причини от вжтрешно естество*, което сжвпада с условията от *вжншно* и от *вжтрешно естество*. Вжншните условия, а с това и сжздадените от тях причини, ще разделим на: *географически, политически, икономически и етнографачески*. Вжтрешните ще разделим на: *обществено-джржавни, икономически и психологически*. След това, всяко от тия разделения ще разчленим, кждето стане нужда, на неговите сжставни части, в които ще тжрсим пжрвопричините на погрома.

ЧАСТ I.

1. Условия и причини от вѫншно естество.

ГЛАВА I.

Географическо положение на Бѫлгария.

Бѫлгария заема такова място в юго-източния кѫт на европейския континент, през кѫдето минават важни сухоземни пѫтища почти от цяла Европа за Мала-Азия. Най-кѫсите сухоземни пѫтища от централна, западна и южна Европа, се сѫбират в малката Бѫлгария и в една дебела нишка минават в Азия през Цариград. Тия пѫтища сѫ едновременно и проводници на разни икономически и политически, а покрай това и на културни интереси на цивилизована Европа. От друга страна, сѫщите пѫтища служат и на азиятските народи, най-вече на Турция, за сношение с културна Европа. Това сѫ едни от каналите, чрез които малокултурна Азия, респективно Мала-Азия, бива използувана най-вече икономически и политически от културна Европа.

Освен това, край Бѫлгария минава и един от най-важните в света морски пѫтища — през Средиземното море за Суезкия канал, Червеното море и Индия. Другото разклонение на сѫщия пѫт минава през проливите за Черно море и пак край Бѫлгария. Като така, през и край нашето отечество минават толкова важни интереси, че представителите им следят с най-живо внимание развитието и сѫстоянието, както на Бѫлгария, така и на нейните сѫседи. При това положение, борбата на великите европейски дѫржави, за осигоряване на своите интереси, изпѫква сѫс всичката си сила.

На последно място, Бѫлгария е сѫседка с Цариград, който от доста векове е град с мирово значение. В този град се сблѫскват интересите на най-силните европейски дѫржави. Тия последните, естествено, немогат да останат индиферентни кѫм бѫдещето развитие на бѫлгарското царство, което, благодарение на географическото си положение, може да играе важна роля в близкоизточния вѫпрос.

Щом бѫлгарите живеят на една толкоз важна врата, необходимо беше голямо умение от бѫлгарския народ, начело с неговите управници, да се закрепи като самостоен, ако, разбира се, не се отказва от националните си идеяли.

И по географическото си положение, бѫлгарския народ трябваше да бѫде всякога с най-силната група сили, за да има най голям шанс за успех в борбата за ликвидиране на близкоизточния вѫпрос. Това географическо положение на Бѫлгария, я правеше лесно уязвима и от море и от суша. След 1913 г. тя беше обградена от четире дѫржави по сухо и от две морета. Особено от Средиземно море флотата на всяка по-голема дѫржава можеше да атакува морския ни бряг.

Както се вижда, от особено важното географическо положение на отечеството ни, произтичаше необходимостта от голямо умение от страна на вѫрховните ни дѫржавни рѫководители при започване войната от наша страна. Почти не остава дѫржава в Европа, която да няма непосредствени интереси на близкия изток. Само едно малко незачитане интересите на някоя велика европейска дѫржава, можеше да докара доста беди на бѫлгарския народ. При това наше географическо положение се искаха най-умели комбинации от политическите ни рѫководители, за да се намери ощетеният от нас всякога слаб и в неизгодно за него положение. Именно това забравиха рѫководителите на бѫлгарския народ, когато вкараха Бѫлгария в общоевропейската война. Най-верното е, че те не направиха вярна оценка на развилите се през 1914 и 1915 г. сѫбития. За всеки случай, малко поуки взеха от междусѫюзнишката война.

Според нашето скромно мнение. Бѫлгария по своето важно географическо положение, трябва да бѫде особено внимателна и кѫм сѫседите си. Тия сѫседи всякога трябва да бѫдат разделени в политиката си относно Бѫлгария, даже с риск на голями отстѫпки кѫм едни от тях.

ГЛАВА II.

Политически условия. Действията на бѫлгарската дипломация. 14-тех точки на Уйлсона.

Неразривно с географическото положение на Бѫлгария сѫ свѫрзани и вѫншните политически условия, при които се намесихме в общоевропейската война. Тия условия водят началото си още след свѫршването на междусѫюзнишката война и Букурешкия мир. Политическото положение на Бѫлгария преди общоевропейската война беше сѫвсем друго от това преди балканската война. Както вече казахме — преди балканската война се налагаха сѫвместни действия на балканските дѫржавици против Турция, когато преди намесата ни в общоевропейската война ние почти нямаше какво да тѫрсим от Турция, а напротив, тѫрсехме бѫлгарски земи от Сѫрбия, Гѫрция и Ромѫния. Колкото проста се виждаше дипломатическата подготовка на балканската война, толкова по-сложна беше сѫщата подготовка за намесата ни в общоевропейската война. Ще кажем повечко за последната подготовка, за тази неразумна подготовка, която насмалко щеше да погребе Бѫлгария.

Знаем, че общоевропейската война избухна през 1914 г. по повод успешният атентат вѫрху австрийския престолонаследник Франц Фердинанд и сѫпругата му в Сараево. Този атентат послужи само като претекст за намислената от по-рано война от страна на Германия и Австро-Унгария. Сѫрбия, чийто поданик извѫрши атентата, без да искаше, трябваше да се намеси вѫв войната. Тя се смяташе инспираторката и вѫрху нея Австро-Унгария искаше да наложи наказателната си рѫка. С участието на Сѫрбия вѫв войната и с намесата на почти всички европейски дѫржави в нея, вероятността и Бѫлгария да воюва, се увеличи много. Заедно с това пѫк и вероятността за обединението на бѫлгарския народ се увеличаваше. Необходимо беше само талантливо действие на бѫлгарската дипломация, за да извлече най-голяма полза за своя народ. И действително, в няколко случаи това беше вѫзможно да стане, защото имаше моменти, преди намесата ни вѫв войната, когато „центѫра на тяжестта лежеше в София“. Безспорно беше, че и задачата та бѫлгарските вѫрховни рѫководители бе трудна, защото Ромѫния, Гѫрция, Турция и Италия не бяха се намесили още вѫв войната, без да говорим за Сѫединените щати, които в най-благоприятния за централните дѫржави случай, клонеха за благосклонен неутралитет кѫм сѫглашението. Но ние използувахме зле, много зле за нас, този добѫр случай за осѫществяването народния ни идеял. Пак повтаряме — това показва, че водачате ни трябва още дѫлго да стоят на ученическата скамейка.

Времето течеше. От двете воюващи групировки се правеха усилия по разни начини, да вземат Бѫлгария в своя лагер или да остане в благосклонен кѫм тях неутралитет.

От обнародваните „Дипломатически документи по намесата на Бѫлгария в европейската война, том I, 1913—1915 г., официялно издание на Министерството на Вѫншните работи и на Изповеданията“, т. н. Оранжева книга, всеки може да види, каква борба е сѫществувала между дипломатите на воюващите страни, да спечелят Бѫлгария на своя страна. Започне ли човек да чете тия „документи“, неможе да не остане с впечатлението, че министѫра на вѫншните работи Д-р Радославов и царя тогава сѫ клонели кѫм централните сили. Нещо повече: от много официялни писма в тия „документи“ личи, че Бѫлгария, в лицето на цар и правителство, е взела известни ангажименти кѫм централните сили още през 1914 год.

На пѫрво място това личи от телеграмата на м-р председателя и м-р на вѫншните работи от 17.VII. 914 г.,*) до пѫлномощния ни министѫр в Букурещ. В нея, между другото, се заповядва на пѫлномощния министѫр да предаде на Братияну и следното:

„Ако Ромѫния се отклони от тройния сѫюз, Бѫлгария се развѫрзва от задѫлжението да остане с Ромѫния, „*както е решено*“ **)

Значи тук се споменава за някакво решение, взето между компетентните фактори от бѫлгарска и ромѫнска страна. Можем ли да предполагаме, че това решение е взето най-малко без знанието на дѫржавници от Тройния сѫюз? По всяка вероятност такова сѫглашение е имало при все че няма никакви писмени данни в Оранжевата книга.

---

*) Оранжева книга, т. I. стр. 136, № 239.
**) К. Н.

По-надолу: телеграмите под №№ 249 и 250*), пѫрвата от които е от пѫлномощния ни министѫр в Букурещ, а втората от министра на Вѫншните работи. Тези телеграми третират предмета на по-горната телеграма № 239. В телеграмата № 249, букурешкия пѫлномощен министѫр, С. Радев донася, че австрийския пѫлномощен министѫр, комуто сѫобщил сѫдѫржанието на телеграмата № 239 изказал опасения: „да не би намясата на Бѫлгария да е преждевременна и да повреди на действията на австрийската дипломация пред ромѫнското правителство“. Затова австрийския му колега го помолил да отложи разговора си с Братияну, додето получи отговор от граф Бертхолд (телеграмата е от 18. VII. 1914 г.). С № 250 от 18. VII. 1914 г. м-р Радославов телеграфира на С. Радев да почака отговора на Бертхолда и да му сѫобщи веднага, за да му даде наставления. В споменатите две телеграми не личи ли предварително споразумение между нашата и австрийската дипломация за сѫвместни действия?

Все кѫм сѫщото време „на 2.VII.1914 год. е било поставено на дневен ред за разглеждане в XVII обикновено Народно сѫбрание предложението на правителството за удобрение сключените четири договори за 500 милионен заем от един синдикат на германски и други чуждестранни банки“. С този заем, едно от условията за изплащане на уговорените аванси, които споменатите банки трябваше да дадат на бѫлгарското правителство беше, да се отдаде експлоатацията на мината „Перник“ на консорциум, сѫстоящ се от тези банки и частни лица, бѫлгарски поданици, които банките си изберат. В този консорциум, според уговорените клаузи в договора, бѫлгарската дѫржава неможеше да участвува с капитал по-голям от 33%. Фактически господари на мината „Перник“ за 99 години ставаха банковите групи заомодатели, защото те трябваше да участвуват с останалите 67% капитал. По този начин, бѫлгарското правителство даваше в рѫцете на тези германски банки почти най-ценното ни национално богатство и то тѫкмо тогава, когато общоевропейската война беше предстояща и Бѫлгария нетрябваше да взима никакви ангажименти. Освен това, сѫмнително е дали Германия би се сѫгласила да ни отпусне този заем, ако нашите висши дипломати не сѫ били дали някакѫв ангажимент от политическо естество кѫм централните сили. Още повече, че нашето правителство правеше и други опити за сключване на заеми след Букурешкия мир, които опити не дадоха добри резултати. Цитираните до тук телеграми, разглеждани в свѫрзка сѫс заема, хвѫрлят сѫмнение, достигаще до увереност, че дѫржавните ни рѫководители сѫ били взели ангажименти от политическо естество кѫм централните сили.

---

*) Оранжева книга, т. I. стр. 139.

Да продѫлжим с документите.

Дипломатическия ни посланик в Рим Д. Ризов, който, изглежда е бил посветен в комбинациите на царя и министр-председателя, в една своя телеграма от 21.XI.1914 год.*) до министра на вѫншните работи между другото иска, щото м-р Радославов да настоява пред австрийския, германския и турския посланици в София, „час по-скоро да бѫде окупиран североизточния край на Сѫрбия, за да се отвори нам и на Турция непосредствен пѫт с Австрия, за да се отдели Ромѫния от Сѫрбия“ и пр. Това не показва ли, че Бѫлгария още тогава е плавала вѫв водите на централните воюващи сили?

От една телеграма на пѫлномощния ни министѫр в Берлин, изпратена на 27. XI. 1914 г.**) личи, че най-малко, Бѫлгария е била ангажирана да пази благосклонен неутралитет кѫм централните сили. Такова е нашето впечатление от craналия разговор в Берлин между германския подсекретар Фон Ягов и пѫлномощния министѫр Марков, който разговор е предмет на току що споменатата телеграма.

Сѫщата „Оранжева книга“ изобилствува с доста официални документи, в които се вижда ясно, че сѫглашенските дѫржави ни сѫ предлагали, особено непосредствено преди намесата ни вѫв войната, доста приемливи условия. Ние ще цитираме само някои от тях.

Пѫлномощния ни Министѫр в Лондон Хаджи-Мишев, с телеграма от 9.III.1915 г.***) донася на министѫр Радославов, че на 8.III.915 г. имал продѫлжителна среща с английския министѫр на финансите. На тази среща английския министѫр направил предложение на х. Мишев, което било и неформално решение на английския кабинет, в следната смисѫл: сѫглашението да компенсира Бѫлгария срещу нейното вѫорѫжено действие в Тракия с линията Енос—Мидия, безспорната зона с Охрид. Според думите на английския министѫр, тройното сѫглашение нямало вече причини да щади Гѫрция след падането на Венизелос, поради което било готово да ни гарантира и Кавала. Ако сѫюзниците на Русия успеели да я убедят да отстѫпи Бесарабия на Ромѫния, тогава сѫглашението шяло да ни гарантира цяла Добруджа, която Бѫлгария изгуби през 1913 г. „Ако бѫлгарското правителство заяви, че е готово да го приеме, тогава самото предложение ще бѫде направено официално, като прибави, че за ускорение на работата, вѫзможно е да се организира една конференция на о-в Лемнос между министрите на вѫншните работи на Тройното сѫглашение и делегатите на респективните балкански дѫржави“. Кѫм края на телеграмата си Хаджи Мишев казва: „Като Ви предавам горното, най настоятелно моля, да не оставите *и тоя пѫт* без отговор вѫпросният аванс“ и пр.

Тази телеграма, вѫрху която не личи никаква резолюция, е един от най-важните пѫрвоначални документи, който е давал вѫзможност на управниците ни тогава, поне да започнат сондажи с дѫржавите от сѫглашението — това, което не личи да е правено и покѫсно.

Друг ценен документ е рапорта на пѫлномощния ни министѫр в Петроград от 14. III. 1915*) г. В този рапорт пѫлномощния министѫр М. Ив. Маджаров е оценявал, според нас, много правилно тогавашното общо положение. За всеки, случай самите сѫбития, които се случиха после, оправдаха оценката, която М. Ив. Маджаров правеше на положението. Министѫр Радославов не взел под внимание мнението и ценните мисли на Маджарова, с предубеждението, че последния бил краен сѫглашенофил, особено русофил. Това личи нагледно от разхвѫрлените тук-там на Радославов резолюции вѫрху самия рапорт. В тях той не сѫзнава доколко сам се изкарва сѫглашенофоб, особено русофоб. Ако сѫглашенофилството на Маджарова му е пречело да оценява безпристрастно и правилно положението и сѫбитията, сѫглашенофобството пѫк, по-право предубеденото германофилство на Радославов, му е пречело да обсѫжда безпристрастно донесенията на Маджарова.

---

*) Оранжева книга, т. I, стр. 283, № 559.

**) Сѫщо, т. I, стр. 301, № 590.

***) Сѫщо, т. I, стр. 418, № 747.

*) Оранжева книга, т. I, стр. 422—429, № 753.

В сѫщия рапорт, Маджаров пише: „Да бяхме загатнали своите претенции, да бяхме дали да се разбере, че при удовлетворение на нашите законни искания, да се споразумеем било сѫс сѫглашението, било сѫс Сѫрбия, щяхме да имаме право да се сѫрдим, че не е направено нищо от сѫглашението“.

На тези мисли изказани в рапорта, Радославов е сложил резолюция: „Много е подло един бѫлгарски министѫр да полемизира само в полза на сѫглашението“. Такава резолюция е поставил човека, който беше тикнал Бѫлгария вѫв водите на централните сили. Обаче сѫщия Радославов мѫлчи, когато пѫлномощния министѫр в Рим, Ризов, в своите донесения се изказва явен сѫглашенофоб, готов едва ли не да потопи цялото сѫглашение в морето.

Ние няма да цитираме по-вече официялни донесения на пѫлномощните ни министри, понеже сѫ много и с тях книгата ни ще се натрупа с излишен баласт. Който се интересува по-вече, нека прочете Оранжевата книга.

Освен поменатите официялни документи, ние разполагаме вече и с други данни, сѫщо важни, които сведочат че бѫлгарското правителство тогава на всяка цена е било решено да вкара Бѫлгария в общоевропейската война на страната на централните сили. Тези данни намираме в беседата, която тогавашния военен министѫр генерал Фичев дѫржа пред офицерите от Софийския гарнизон и която бе напечатана в началото на 1921 г. вѫв в. „Народна отбрана“ а впоследвствие издадена в отделна книжка. Да приемем, че половината от тези „Лични спомени“ на запасния генерал Фичев сѫ верни, все пак в тях има много неща, които немогат да не се вярват, понеже сѫвпадат сѫс сведения добити от други източници.

В тия свои „Лични спомени“ стария генерал излага причините, които го накарали да даде оставката си като военен министѫр през 1915 г. Той се уверил, че бѫлгарското правителство, особено царя и пѫрвия министѫр на Бѫлгария, е решило да увлече бѫлгарския народ вѫв война сѫс сѫглашението. Генерала пише, как тогавашното правителство улеснявало транзита на бойни припаси и други военни материяли през Бѫлгария за Турция, която се намеси вѫв войната преди нас. Сѫщото правителство не позволявало да се транзитират никакви военни материяли за Сѫрбия.

След като Фичев изложил най-обстойно своето гледище като военен пред надлежните фактори, че в края на краищата победител ще бѫде сѫглашението и след като му било изказано явно недоверие от царя и министѫр председателя, той намерил по-нататѫшното си стоене като военен министѫр за безцелно, та си подал оставката.

Ако, както казахме по-горе, половината от току-що казаното приемем за вярно, ние смятаме, че ако повечко бѫлгари, които стоеха начело на управлението тогава, бяха действували и говорили с откровеност, сѫмняваме се дали Бѫлгария би отишла с тройния, станал после двоен сѫюз. Но „ако“-то, особено за минали сѫбития сѫ с малка цена; трябвало работа сѫс себеотрицание.

Но има и друг важен документ, който ще споменем накрая и от който явствува, че правителството на Д-р Радославов още на 6.VIII.1914 г., значи в началото на общоевропейската война е определило своето политическо становище. На 6.VIII.1914 г. министр Радославов е подписал един „Договор за сѫюз и приятелство“ *) между Турция и Бѫлгария. С този договор бѫлгарското правителство се обвѫрзало да не воюва против Турция, значи, трябваше да не претендираме за никакви земи от Европейска Турция през цялото траене на общоевропейската война, защото в договора не се споменаваше за тях, пѫк и такова искане би било в явно противоречие с подписания договор.

С обявяването на Бѫлгария в положение на „вѫорѫжен неутралитет“ и „с пушки при нозе“, както се беше изразил м-р Радославов, а още по вече с телеграмата от 3.IX.1915 г. **) до пѫлномощния ни министѫр в Атина, която гласи: „При случай и издалеко сондирайте предпазливо какво поведение ще дѫржи Гѫрция, в случай че Бѫлгария би отишла с централните дѫржави“, личеше, че Бѫлгария ще воюва против сѫглашението и с централните дѫржави. Вярно е, че бѫлгарското правителство не смяташе да обявява война на великите сѫглашенски дѫржави, а искаше да воюва само против Сѫрбия, но се знаеше, че воюваме ли против Сѫрбия, ще воюваме и против нейните сѫюзници.

---

*) Обвинителен акт против бившите министри от кабинета на Д-р В. Радославов през 1913—1918 г. стр. 603.

**) Оранжева книга, т. I. стр. 634, № 1077.

Жребия беше хвѫрлен.

За сѫрадване е факта, че пѫлномощните министри Маджаров, Чапрашиков, Станчев, и х. Мишев схванали ясно грешката която правело правителството през 1915 г. и се показали смели и откровени да му заявят, че ще изгубим, ако отидем против сѫглашението.

Доколко правителството ни е било кѫсогледо и с едностранчива ориентировка, се вижда от § 5 на тайната спогодба от 6 септемврий 1915 г. между Бѫлгария и Германия*). В този §, in fine, се казва: „Ако войната продѫлжи повече от четире месеци, Германия, сѫвместно с Австро-Унгария ще отпустне на Бѫлгария нов допѫлнителен заем, ако от това се укаже нужда и то след предварителна спогодба“. Тук личи заседнало убеждение, че войната ще се свѫрши скоро и то тогава, когато сѫглашението трѫбеше налево и надесно, че ще продѫлжава войната до крайна победа. А че убеждението за непродѫлжителността на войната е било заседнало здраво в цар и правителство, личи и от царския манифест за войната ни сѫс сѫрбите през 1915 г. В него се говореше, че общоевропейската война клони кѫм своя край!

Свѫршваме за дейността на рѫководящите ни дипломати преди намесата ни в общоевропейската война. Неможем да кажем, че тази дейност сѫздаде непосредствено погрома през 1918 г., но казваме, че тя беше насочена в крива посока и резултатите от нея сѫ на лице.

Остава ни да споменем за дейността на бѫлгарската дипломация през времето, когато Бѫлгария воюваше вече. Да видим, дали и ако успеехме в борбата, не бихме останали излѫгани от нашите сѫюзници относно териториялния дележ на Балканския полуостров.

Бѫлгария водѝ междусѫюзнишка война през 1913 г. защото нейните довчерашни сѫюзници не й даваха това, което тя смяташе, че по право и по силата на орѫжието й принадлежи. Сѫщата Бѫлгария не искаше да се намеси в общоевропейската война на страната на сѫглашението, защото не й даваха това, което й бяха взели. Но още в надвечерието на намесата ни в тази последна война, Бѫлгария, чрез своя прѫв министѫр, се беше задѫлжила да отстѫпи Дойранският и Гевгелийски окрѫзи на Гѫрция, срещу неутралитета й до края на войната. Това задѫлжение бѫлгарското правителство сѫобщава с нота от 25. VIII. 1915 г. на германския пѫлномощен министѫр в София, Михаелес**). Отстѫпват се на Гѫрция два чисто бѫлгарски окрѫзи, за да се тикне после бѫлгарското правителство да иска част от Сѫрбия, даже да иска излаз на Адриатическо море***)

През време на самата война, когато впоследствие се намеси и Ромѫния против нас, бѫлгарското правителство започна да претендира и за цяла Добруджа чак до устието на Дунава. Действително, тази област преди нашето освобождение беше почти чисто бѫлгарска, с голям примес от турци, които даже в известни места имахе болшинство, но правителството ни не искаше да дѫржи сметка, че Ромѫния не ще се откаже така лесно от Кюстенджа. А напоследѫк турците бяха започнали да бѫлнуват даже за част от Тракия, която беше под наше владение. Тази политика, която нашето правителство водеше—да се вземат по-вече земи, макар и не чисто бѫлгарски, както беше с част от Сѫрбия и Албания, можеше да ни докара в бѫдеще такива злини, каквито мѫчно можеха да се изкоренят. Това именно направиха нашите победители впоследствие, като заграбиха, колкото им позволиха, бѫлгарски земи. Даже и при положението, че бихме победили, Бѫлгария щеше да има неприятности с Турция за Тракия, сѫс Сѫрбия за Поморавско и Ниш, с Ромѫния за Добруджа и с Гѫрция за Албания и Кавала. И голям вѫпрос беше до колко щяхме да имаме защитата на сѫюзницата ни Германия.

Остава ни да споменем за големите аларми, които се дигнаха на времето си и за славата, които някои искат да си припишат, че те се опитвали, като истински бѫлгари, да водят преговори за сепаративен мир между Бѫлгария и противниците й и че условията на сѫглашението били по-вече от задоволителни. За това няма да споменаваме, защото официялно още нищо не се знае за такива преговори и защото за него се говори още на улицата, кѫдето всичко трябва да се проверява по десет пѫти на всяка стѫпка.

Свѫршваме с бѫлгарската дипломация. Погрома през 1918 г. дойдѐ като последица на много действия и сѫбития. Безспорно е, обаче, че ако бѫлгарската дипломация не действуваше по упоменатите досега начини, междусѫюзнишката война сигурно не би станала, или ако станеше, щеше да бѫде в друг вид. Не би се сѫздала след това и умразата между народите на Балканския полуостров. Не говорим за действията на дипломациите на другите дѫржави спрямо България, защото ще излезем из рамките на нашата задача. Ако не беше сѫздадената умраза на Балканите, а главно кѫсогледата политика и действия на бѫлгарското правителство през 1914—1915 г., навярно не бихме се увлекли така лекомислено в общоевропейската война, края на която излезе катастрофален за бѫлгарския народ. Безсмислено е да тѫрсим погрома след пробива на Добро поле само в армията ни и в действията на някакѫв си шпионаж от софийския централен затвор. И за тях, разбира се, ще споменем на свой ред, но в такава светлина, че те немогат да не бѫдат само като последствия от дейността на бѫлгарските управници през 1912—1918 год.

---

*) Оранжева книга, т. I, стр. 691.

**) Оранжева книга, т. II, стр. 2, № 2.

***) Сѫщо, т. II, стр. 47, № 39.

С няколко думи — бѫлгарските политици и рѫководители се показаха далеч неподготвени за своите задачи, както преди междусѫюзнишката, така и преди общоевропейската война. Доказателства: очебиющите резултати за Бѫлгария. Всеки един от тия рѫководители се оправдава по един или друг начин, но ние нямаме право да оценяваме действията им инак, освен по добитите резултати. А тия резултати сѫ плачевни.

Преди да завѫршим с настоящата глава, смятаме за необходимо да споменем за влиянието, което указаха вѫрху бѫлгарския народ знаменитите четиринадесет точки на бившия председател на Северо-Американските Сѫединени щати, Уилсон, които той изпрати, в посланието си до Северо-Американския конгрес на 8.I.1918 г.*). Кѫм сѫщите точки трябва да прибавим и още други четире точки**), които Уилсон формулирал в речта си пред сѫщия конгрес на 12.II.1918 год.

В тези „точки“ сѫ прокарани идеите на бившия председател на Сѫединените щати за условията, при които трябва да се ликвидира с общоевропейската война***). След като се появиха в превод у нас тези

знаменити точки, бѫлгарското общество, или по-право бѫлгарския вѫорѫжен народ в по-голямата си част помисли, че разискванията, които предстоеха да се сѫстоят между воюващите при ликвидирането на войната, ще стават вѫрху базата, посочена в Уилсоновите точки. Кои бяха сѫображенията на повечето бѫлгари да мислят по този начин? 1) Че Америка беше най малко изтощена вѫв войната и 2) тя ще бѫде най-авторитетната и с най-решающ глас при мирните преговори. Главното беше, че по-голямата част от бѫлгарите туряха в политиката по-голям морал, отколкото в действителност сѫществуваше. За Уилсона и за американския народ ние сѫдехме почти изключително по няколкото протестантско-американски мисии, които сѫществуват в Бѫлгария много от отдавна. За сѫщия народ ние сѫдехме още както от историята, която ни рисува народа на Северо-Американските щати като благороден, така и от бѫлгари, които отиваха и се врѫщаха от Щатите и които разправяха само добри неща за тази благословена и богата страна. Повечето от нас разсѫждаваха така: Благородния председател на Северо-Американските Сѫединени щати, опрен на силата на своя народ ще се наложи в бѫдещата мирна конференция. При това беше вече безполезно да продѫлжаваме войната, защото било че победим, било че бѫ-

---

*) Сп. Мир чрез сѫюзяване (Pax per fœderationem) год. I, кн. 1. 1919 г. стр. 46—47.

**) Сѫщо.

***) 14 те Уилсонови точки от 8. I. 1918 год.:

1. Мирни сѫглашения сключени открито; след това няма да има вече частни международни сѫглашения от каквото и да е естество, а дипломацията ще работи винаги искрено и публично.

2. Неограничена свобода на мореплаване, освен в териториялните води, в мирно и вѫв военно време, с изключение на случая когато морета се обяват частично или изцело затворени с международно решение, за да се изпѫлнят международни сѫглашения.

3. Премахване, доколкото е вѫзможно, всички ступански прегради и установяване тѫрговски условия еднакви за всички народи, които сѫ за мира и се здружат, за да го поддѫржат.

4. Достатѫчни гаранции, дадени и получени, че народните вѫорѫжения ще се намалят до крайния предел сѫответно с вѫтрешната безопасност на всяка цена,

5. Свободно уреждане, в дух отстѫпчив и сѫвѫршенно безпристрастен, на всички колониялни претенции, основано вѫрху строгото спазване на началото, че при разрешаването на всички вѫпроси относно суверенитета, интересите на заинтересуваните населения ще бѫдат еднакво зачетени, както и справедливите искания на правителствата, чиито права трябва да се обозначат.

6. Изпразване на всички руски територии и разрешаване на всички вѫпроси относно Русия по начин, щото да й се осигури най добрата и широка помощ от страна на другите народи на света, за да й се даде вѫзможност да установи, без спѫнки и затруднения, независимостта на собственото си политическо и национално развитие; за да й се оздрави искрено прием в об-

дем победени, ние нищо не губим, ако преговорите се водят вжрху базата на 14-тях Уилсонови точки. Нашата кауза беше права и ние заявявахме националните ни искания на всеуслушание. А най-важното беше, че ние не бяхме и формално и в сжщност вжв война сжс Сжединените щати, приятелството на които имахме и защитата на които очаквахме. При това положение на нещата имаше ли смисжл да воюваме по-вече? Защо ще даваме излишни жертви, когато без друго ще получим това, за което аспирирахме. Ето така мислеха по-вече от нас. Вжз основа и на тези мисли се сжстави убедителното желание у бжлгарина вжобще, че той трябва само да задржжи положението и така пасивно да чака развитието на сжбитията. Да, но пасивното стоене никога не дава победата. Това положение тжкмо отговаряше на изтощения бжлгарски войник, за да се почнат военните му нещастия.

Пжк и кой бжлгарин не би се сжгласил с принципите, които Уилсон поставяше в своите четиринадесет точки, при решаване международните вжпроси след войната?

Предполагаме председателя Уилсон да е бил действително такжв, какжвто се рисува в своите „точки“— мечтател и политически теоретик. Дали е предполагал

ществото на свободните народи, под едно правителство, което тя сама си избере; за да ѝ се осигури, най-после, най-голямата помощ, от какеото естество и да е, или каквото тя би пожелала. Отношението кжм Русия, от страна на другите народи през идните месеци, ще бжде пробния камжк за добрата воля и разбиране нуждите на Русия, от страна на тия народи, без оглед на тяхните собствени интереси и тяхното разумно сжчувствие.

7. Белгия. — Цял свет ще се сжгласи, че тази страна трябва да бжде изпразнена и вжзстановена, без никакжв опит за ограничаване независимостта, с която тя се ползува направо с другите свободни народи. Никакжв друг акт няма да спомогне, както тоя за да се вжзвжрне доверието на народите в нормите установени за да определят отношенията помежду им. Без тоя акт на вжзмездие, строежжт и значението на цялото международно право ще ослабнат завинаги.

8. Цялата френска територия трябва да се освободи и завзетите ѝ части трябва напжлно да се вжзстановат. Злото, причинено на Франция от Прусия в 1871 г. относно Елзас-Лотарингия, което смущава световния мир, ето вече близу 50 години, трябва да се поправи, та да може и тук пак да се оздрави миржт, в интереса на всички.

9. Една поправка на италиянските граници трябва да се направи според линиите, които ясно делят националностите.

той, че неговите „точки“ ще бждат занемарени и хвжрлени в буклука при мирните преговори?

Бжлгарския народ, уверен в своята права национална кауза. сжщо се надяваше на по-добра участ от тази, която го сполете. Той не подозираше колко много режат победителите и колко правото се забравя вжв време на война. Миналото му трябваше да му подскаже, че шега с европейската дипломация не бива и че тя е ужасна. Какво да се прави: бжлгарския народ трябва да изживее своя младенчески живот и в него да сжбира поуки.

ГЛАВА III.

Причини от икономическо естество.

Вжншните икономически условия, за които ще говорим по-надолу, сжщо увеличиха предпоставките, сбора на които причини погрома на бжлгарската армия и на Бжлгария.

Европейските джржави имаха и в Македония и в Тракия и в Добруджа икономически интереси. Бжлгарското правителство, трябваше да джржи добра сметка

---

10. На народите от Австро-Унгария, на които желаем да запазим място между народите, трябва да се даде за првжв пжт случай за автономно развитие.

11. Ромжния, Сжрбия, Черна Гора трябва да се опразнят; ще им се вжзвжрнат окупираните земи. На Сжрбия ще се даде свободен излаз на море и отношенията между отделните балкански джржави трябва да се определят приятелски, под влиянието на силите, сжгласно с установените от историята линии. Ще се дадат на тия дджжави международни гаранции за политическата и ступанска независимост и териториялна целост.

12. На частите на днешната отоманска империя ще се признае пжлен суверенитет и сигурност, но от друга страна, другите народности които днес се намират под властта на тази империя, трябва да се ползуват с пжлна сигурност за сжществуване и трябва да им се даде вжзможност да развиват безпрепятствено своята автономия.

Дарданелите ще бждат отворени вжв всяко време и ще бждат свободен пжт за параходите и тжрговията на всички народи, под международни гаранции.

13. Трябва да се установи независима полска джржава, в която да влизат земите населени от безспорно полски народи, като ѝ се осигури и свободен излаз на море; чрез международно сжглашение ще се гарантира на тия населения тяхната политическа и стопанска независимост и териториялна целост.

за тези интереси, при национално-обединителната му дейност. На тия икономически интереси държеха всички заинтересувани държави, а за някои от последните тия интереси имаха почти жизнено значение. Еднаж тия интереси на другите държави, сблжскали се с бжлгарските, резултата ще се получи или от компромиси, които предполагат отстжпки, или от противодействието на такива заинтересувани, които не сж наклонни да отстжпват. Когато ние претендирахме за Солун, Кавала, Одрин или Кюстенджа, трябваше да помислим, вжзможно ли е да получим всички тези градове и хинтерлантите около тях, без да увреждаме икономическите интереси главно на някоя велика европейска държава. През балканската война бжлгарското правителство настояваше да се дадат Солун и Кавала на България, като едничките удобни дебушета за цяла Македония и западна Тракия. Тогава, когато на други места искахме да се приложи само етническия принцип, тук прилагахме чисто икономическия, примесен слабо с етническия. Но нашите държавници не държеха смятка, че Солун не ни даваха не само гжрците, но и французи, германци и англичани, защото едни от тях имаха хвжрлени там капитали, а други имаха интерес да ни държат далеч от Средиземно море и в зависимост от Дунава. Централните държави нямаха сметка да получим Кавала, защото бжлгарска Кавала значи голяма икономическа независимост на Бжлгария спрямо тия държави. Добиването на Кавала за Бжлгария налагаше компромиси на други места, на каквито бжлгарското правителство вжобще не беше наклонно. Може би някои ще ни упрекнат в липса на патриотизжм, но то е тяхна работа.

През време на общоевропейската война, когато бжлгарската армия владееше всички земи, кждето се слуша, или се е слушала бжлгарската реч, правителството уголеми апетитите си дотолкоз, че претендираше да се дадат на Бжлгария пристаница, които сж почти от жизнено значение за някои наши сжседи. Бжлгарското правителство се беше сжгласило, да отстжпи Гевгелийският и Дойрански, чисто бжлгарски окржзи, а настояваше да ни се даде Кюстенджа, което пристанище е от огромно икономическо значение за Ромжния. За нас, бжлгарите, Кюстенджа можеше да има най-много това значение, че щеше да кара Ромжния да тжрси реванш от нас, защото все таки и тя има право на живот. Както бжлгарския народ иска да диша чрез Бяло и Черно морета, така и той трябва да даде вжзможност на другите да дишат. Вярно е, че северно от Кюстенджа е било пжрвото бжлгарско ханство, но времената се меняват и трябва да схващаме настоящето по-ясно. Бжлгарското правителсво в своите искания правеше такива грешки, каквито направиха с нас след войната гжрци, сжрби и ромжни и които сигурно ще се поправят, защото „света се вжрти на колело“. Нашите победители навярно имат наивността да мислят, че сж успяли да задушат Бжлгария, като ѝ откжснаха живи меса от телото и като я обкржжиха с щикове, топове и военни сжюзи. Колко се лжжат! Бжлгарския народ в XX век неможе да бжде задушен! Този народ е по-жизнен от своите сжседи, а бждещето е на такива народи — по-жизнените.

Нашите управници, както през балканската и междусжюзнишката така и през общоевропейската войни смесваха политиката на добре разбраните интереси и добросжседски отношения с политиката на крайния национализжм. Това смесване ни направи опасни за сжседите и ги накара да се сжюзат против нас. Управниците ни правеха такива грешки, каквито направиха сега нашите сжседи, за които разбира се, някога, може би ще плащат народите им.

И така на пжрво място чисто икономически причини, според нас дадоха Тракия на Гжрция. Чисто ико-

---

14. Едно общо общество на народите трябва да се образува чрез специални сжглашения, с цел да се дадат взаимни гаранции за политическата и териториялна независимост на всички тия малки държави.

4-те точки на Уилсона от 12. II. 1918 г.

1. Всяка част на едно окончателно сжглашение трябва да се основава на справедливост, за дадения случай и вжз основа на спогодба, която по най-голяма вероятност да извежда кжм траен мир.

2. Народите и провинциите не трябва да се прехвжрлят от една вжрховна власт на друга.

3. Всяко решение на териториялните вжпроси, изникнали през тази война, трябва да стане в интереса и в полза на заинтересуваните населения, а не като последствие на проста спогодба или удовлетворение домогванията на неколцина сжперници.

4. Всички национални домогвания, ясно определени, трябва да бждат задоволени в най-широка мера, без да се внасят нови елементи или да се увековечават старите елементи на вражди и несжгласия, които вероятно скоро пак биха смутили мира на Европа и следователно на целия свет.

номически интереси и за напред ще карат Германия да иска, щото Дунав да бѫде главната наша водна артерия за сношение с централна Европа.

ГЛАВА IV.

Причини от етнографическо естество.

Етнографическия принцип е един от най-трѫнливите, който, ето вече по-вече от един век занимава балканските народи най-силно. За вѫзтѫржествуването на тоя принцип сѫ се водили най-много войни на Балканите. С него се най-много експлоатираше след френската революция, която провѫзгласи принципа на националностите и правото на народите сами да уреждат сѫдбините си.

След започналото се разлагане на турската империя, покорените от нея народи един по един, започнаха да дигат глава, като искаха да образуват самостоятелни господарства. Но няколковековното робство на тия народи и живението им в една дѫржава, ги размеси по местоживение на много места. Освен това гѫрците, които бяха най-културни в турската империя, постепено добиха право от турците, да представляват покорените християни, на пѫрво място в религиозно отношение. Турците наричаха всички тям подчинени християни с едно общо име „рая“. През няколко века под ред гѫрците елинизирваха християнското население на Балканския полуостров. От това елинизирване пострадаха най-много бѫлгарите, които живееха в сѫседство с гѫрците и бяха най-зле потискани от турците. При все че и едните и другите бяха християни, но различието в езика и запазилата се вековна умраза между гѫрци и бѫлгари препятствуваше на пѫрвите да енилизират лесно вторите. Действително, гѫрците имаха доста голями успехи в градовете, но в селата, кѫдето простия бѫлгарски народ дѫржеше упорито на езика и традициите си, те нямаха абсолютно никакѫв успех. Запазилия се бѫлгарски дух в някои кѫтища и монастири на Бѫлгария и влиянието на новите идеи от запад, раздвижваха бавно но постепенно задремалото национално сѫзнание у бѫлгарския народ. За това сѫбуждане на бѫлгарския народ няма да говорим, защото не влиза в нашата задача.

В последните десетилетия, сѫщият етнографически принцип е бил експлоатиран от балканските дѫржавници най-много за предявяване права над Македония и Тракия, едничките турски провинции, които още не бяха освободени от турско иго. Само вѫз основа на този принцип се извѫршваха масови и единични убийства в тия провинции и се водиха три войни от 1912—1918 г. между народите на Балканския полуостров. Всяка от страните, с простени и непростени средства се стремеше да докаже *документално своите исторически права* над части от Македония и Тракия. Даже ромѫните бяха излезли с претенции, че голяма част от Македония е населена с тяхни еднокрѫвни сѫнародници. Този сѫщи принцип беше и маската, зад който се криеха апетитите на разните балкански дѫржавици за заграбване земи, населени в сѫщност сѫс чуждо за тяхната народност население. Ако този принцип беше разрешен правилно и в духа на новите времена, навярно по-голямата част от извѫршените крѫвопролития щяха да се избегнат и ненавистта между балканските народи — значително намалена. Но такова разрешение на вѫпроса можеше и може да се получи само при абсолютна свобода за самоопределяне, която за голямо сѫжаление липсваше.

Тия, които претендираха с най-голямо право, че Македония и по-голямата част от Тракия сѫ населени с тяхни сѫнародници, бяха бѫлгарите. Както водените епични борби за свободата на тия области, така и жертвите, които бѫлгарския народ даде за тази свобода, му даваха право на тези претенции. Нито сѫрби, нито гѫрци имаха такива силни и правдиви доводи за народната кауза в Македония и Тракия, както бѫлгарите. Като така, последните вѫорѫжиха против себе си гѫрци и сѫрби от една страна и турци от друга, пѫрвите слаби с доводи но с голями апетити. Тук се коренят причини от пѫрвостепенно значение за междусѫюзнишката война през 1913 г. и за намесата ни в общоевропейската война през 1915—1918 г. Бѫлгарската неотстѫпчивост от гледището на народностното начало беше оправдателна. Но, погледната от гледището на общотото вѫншно положение, тази неотстѫпчивост беше крайно вредна за бѫлгарските интереси. Тя стана причина отечеството ни да се види обкрѫжено от всички страни с противници на два пѫти.

Ромѫния, която беше получила с Берлинския договор бѫлгарска Добруджа, стана естествен сѫюзник на сѫрби и гѫрци, защото се опасяваше от реванш от наша страна. И понеже противниците ни по отделно се чувствуваха слаби, те се видяха принудени, благодарение, повтаряме, на крайно осѫдителната неотстѫпчивост на дипломацията ни, да се сѫюзат на два пѫти против нас. При това положение на нещата, а особено при общото политическо сѫстояние на Европа и при вѫтрешното ни положение, окончателното ни определяне, през 1915 г., на страната на централните дѫржави не можеше да не докара катастрофата. И колкото по-силно щеше да бѫде поражението ни на фронта, толкова по-грозни политически и икономически условия щяха да ни наложат противниците. Те смятаха да ни изтрият сѫвсем от картата на Европа, но пак вѫз основа на нечии интереси бяхме помилвани и осѫдени вместо на смѫрт на полуробство.

Даже и да бяхме победители през общоевропейската война, при неотстѫпчивостта на нашата дипломация (не и на народа), алчна за чужди земи и при тежките условия, които готвехме на нашите противници, щеше да се сѫздаде едно много несигурно положение в бѫдеще.

Както бѫлгарските дипломати, така и тези на останалите балкански дѫржави се показаха недорасли да разрешат правилно националните вѫпроси. Интересите и желанията на населенията в Тракия, Македония и Добруджа на се взеха пред вид. Ще поумнеем ли някога? Ще разберат ли сега нашите сѫседи, че една временна победа не е победа? Пак повтаряме; ще разберат ли дипломатите, че народ през XX век, особено в Европа се мѫчно затрива? Ето вѫпросите, които скоро не ще слезат от политическата сцена на Балканския полуостров.

ЧАСТ II.

Минаваме кѫм причините за погрома ни от чисто вѫтрешен характер, които се крият в бѫлгарския народ и източника на които е само той. Голяма част от тези причини сѫздадоха поражението ни през 1913 г., а всички те вкупом, заедно с изброените в част I, сѫздадоха погрома през 1918 год. на тази армия, която беше на времето си най-добрата на Балканите.

Какво можеше да даде вѫорѫжения бѫлгарски народ на своите водачи, какво им даде в сѫщност и как биде използуван този най-жизнен, но най-нещастен народ на Балканския полуостров? Ето вѫпросите, които ще разгледаме по-надолу.

Вѫтрешните причини, произходящи от самата природа на бѫлгарския народ в неговото исторично развитие и в самата територия на Бѫлгария, ние разделяме на: *1) Причини от обществено-дѫржавен характер; 2) Икономически* и *3) Психологически*. По този ред и ще ги разгледаме по-надолу.

ГЛАВА I.

Причини от обществено-дѫржавен характер.

1. Политическите партии. 2. Пресата. 3. Армията. и 4. Училището.

1. Политическите партии. В глава I. на настоящият етюд, ние говорихме за разделението на бѫлгарския народ на класи и политически партии след освобождението му от турското иго (и то само за свободна Бѫлгария).

Междусѫюзнишката война през 1913 г. се свѫрши с едно явно недоволство на народа от политическите му рѫководители, които бяха от прогресивната и народната партии. Но духовете в народа се уталожиха скоро, понеже всички бѫлгари бяха още под впечатлението на нанесените от тях победи. Те още бяха и под чувствуванието, че каузата за която воюваше бѫлгарина както през балканската, така и през междусѫюзнишката войни, беше права. Нещастията, които сполетяха бѫлгарския народ през и след междусѫюзнишката война се изпариха скоро в неговото горещо желание за обединение на всички бѫлгари на Балканите. Тия нещастия се стопиха и в неговия дух на национална гордост. А най-важната причина за успокоението на бѫлгарина беше тази, че той се смяташе за измамен от своите бивши сѫюзници.

Но все пак, след междусѫюзнишката война се забеляза едно засилване на левите политически партии и на партиите, които смятаха, че Русия е една пречка за нашето национално обединение. Партиите, които стояха начело на управлението през войните 1912—1913 год. дойдоха след новите избори в Народното Сѫбрание само с няколко депутати и ако се не лѫжем, прогресистите имаха само един народен представител. Народа се отвѫрна от тях и те се видяха принудени „да свият знамената си за по-благоприятни дни“, както беше казал бившия цар Фердинанд на бѫлгарската войска през 1913 год.

Левите партии, особено комунисти и социялисти (широките), бяха партизани на мирното разбирателство между балканските народи чрез една обща федеративна дѫржава на Балканския полуостров. Това тежнение на тези леви партии даваше условия за ослабване на военния дух у бѫлгарския народ при една бѫдеща война на България за националното обединение на бѫлгарския народ. Кѫм неутралитет клонеха сѫщо радикалната и земеделска партии. При това положение се започна общоевропейската война през 1914 г.

Балканската война се обяви, може да се каже, с поддрѫжката почти на всички политически партии в страната ни, защото се смяташе войната освободителна par excellence и при тогавашната сгѫстена политическа атмосфера друг способ за ликвидиране с вечно тормозящия вѫпрос за Македония и Тракия не се виждаше. Сѫществуваше пѫлно единство, особено в пѫрвия период на войната, до настѫпването на победоносните бѫлгарски войски чак до Чаталджа. Това единство в бѫлгарската армия се наруши малко през втория

период на войната и по-вече през междусѫюзнишката война. Но общо взето, след последната, по-голямата част от бѫлгарския народ беше сѫгласен, че той воюваше добре и само прекомерните апетити на нашите сѫседи и бивши сѫюзници попречиха, да пожѫнем справедливите плодове на нашите победи. Обаче, като дойдем до войната 1915—1918 г., не можем да отречем,че вѫтрешните обществени и политически условия още от начало удариха печат на раздвоение в бѫлгарския народ, който печат беше от грамадно, а може би и едно от решаващите значения за ужасния ѝ за нас край.

След междусѫюзнишката война имаше признаци за близостта на общоевропейската. Веднага след избухването на последната политичеслите партии у нас се разделиха на три групи: 1) Да воюваме на страната на централните сили и естествено против сѫглашението; 2) на страната на сѫглашанието и против сѫюза, и 3) да бѫдем неутрални докрай. Така че, ако България воюваше, било че попадне в едната или другата групировка, вѫтрешно единство у народа ни все нямаше да сѫществува. И когато през 1915 г. се обяви мобилизацията, когато България стоеше „с пушки при нозе“, армията ѝ вече беше заразена от духа на несплотеност и липса на нужната в случая дисциплина. Да прибавим ли кѫм това и обстоятелството, че бѫлгарския войник, по силата на сѫздалото се положение трябваше да бѫде противник, на русите и сѫюзник на турците? Действително, рѫководителя политик нетрябва всякога да действува сѫгласно желанията и разбиранията на масата от народа, но този сѫщи политик, когато действува против тия желания и разбирания, трябва да има положителни данни за своят успех. Обаче, когато трябва да се хвѫрли един народ вѫв война с неизвестен край и вероятна дѫлготрайност, тия сѫщи политици трябва да бѫдат колебливи до нерешителност. Това което направиха водителите на бѫлгарския народ като го вкараха не навреме вѫв войната и на несполучливата страна, показва, че сѫ били обикновени хора, които невиждат по-далеч от пред носа си. Те не можаха да прозрат напред в бѫдащето и по нашироко в пространството.

Дѫржането на разните бѫлгарски политически партии през време на самата война беше най разнообразно. Отначало по-вечето партии се изказаха в народното сѫбрание, че ще поддѫржат правителството, за да се изкара начената война до благополучен край. Само комунистите останаха верни на своя девиз — против буржуазната война, и част от земледелците, които бяха натикани в затворите. Но дѫлгото продѫлжаване на войната започна да влияе вѫрху сплотеността на политическите партии и помежду им се появиха центробежни сили. Управляющия блок на либерали, стамболисти (впоследствие само петковисти) и младолиберали се самозабрави. Започнаха се облагодетелствувания на лица от силните на деня, пращания в задгранични командировки с цел за лично забогатяване, освобождаваха се безразборно от носене военната служба „наши—ваши“ и пр. Управляющите партии вместо да стегнат редовете си и да работят сѫс себеотрицание, постепенно се обѫрнаха на котерия, която пируваше вѫрху непосилните мѫки и лишения на цял народ. Започна се отначало слабо, а после по-силно народно роптание и негодувание против управниците. Работата стигна дотам, че кѫм средата на 1918 г., благодарение „само на лошата вѫтрешна правителствена политика“, трябваше кабинета да падне и да го заместят демократите. Но всичко беше трѫгнало кѫм наклонена плоскост, която водеше само кѫм катастрофа. От друга страна, остава открит вѫпроса: дали някои от рѫководителите на опозиционните партии през време на войната сѫ влизали в споразумение с противниците ни с което се е внасяло сѫвсем нежелано народно раздвоение, което пѫк можеше да се отрази още по гибелно за народа ни при известни условия. Отговора на този вѫпрос чака своето разрешение, което бѫдещия историк навярно ще стори.

II. *Бѫлгарската преса,* както всяка преса в сѫвременните дѫржави, дàде своя голям дел за войните на бѫлгарския народ през 1912—13 г. и 1915—18 г.

Една непопулярна кауза може да се спечели днес, ако проповедниците ѝ имат на своя страна пресата. Последната е в сѫстояние да предизвика най-голями обществени и политически изненади с езика си и с начина на действието си. Тя е, която получава най-бѫрзи и сравнително верни сведения от цялия свет; тя е която ги тѫлкува, критикува и разпространява най-бѫрзо. Нейните издания проникват с неимоверна бѫрзина и в дворците на богаташите и в най-затѫнтените хижи на последния работник и бедняк.

Пресата в Бѫлгария се бе поставила всецело в услуга на народната ни кауза през 1912—13 г. Преди и през намесата ни в общоевропейската война, част от сѫщата преса беше всецело в услуга на централните страни. Нашите управници, преди намесата ни в общоевропейската война си послужиха почти с най-бойките вестници и журналисти. В една сѫвременна дѫржава днес не е трудно да се спечели било цялата, било част от политическата преса. Едни се спечелват, защото симпатизират на известна кауза и те не сѫ за осѫждане, но други се спечелват с пари. И тия „други“ обикновено нанасят най-страшните злини на своите страни. Това особено е опасно в дѫржави, каквато е нашата и кѫдето журналистите, в по-голямата си част, не отговарят на своето назначение. У нас доскоро се гледаше на журналистиката изобщо с известно пренебрежение. Много често за редактори на вестници, особено на „независимите“ се настаняваха хора с недостатѫчно образование и сравнително низка култура. Разбира се, бѫлгарския народ даде журналисти, които могат да бѫдат гордост, както по ума си, така и по своята култура и развита гражданственост и на по-културни народи от нашия.

Ще кажем няколко думи за дейността на пресата ни преди и през намесата ни в общоевропейската война.

Плана за намесата ни на страната на централните сили беше готов, необходима беше помощта и на пресата. Последнята трябваше да подготви общественото мнение в страната и главно да го спечели за каузата на централните дѫржави. Народа трябваше не само да свикне с идеята за намесата ни против сѫглашението, но и да се наелектризира, така да се каже. Това обществено мнение и този народ трябваше да се подготвят. Това „обществено мнение“, което днес величае Радославов, утре Генадиев, други ден Гешев и Данев, а още по-другиден незнам кого си.

„Камбана“, „Дневник“, „Народни права“ и някои други ежедневници бяха затрѫбили отдавна, че спасението на Бѫлгария е само в отиването ѝ с тройния сѫюз. Всеки, вярваме помни, с каква стрѫв се бяха запретнали тия вестници, особено Камбана, която минаваше едва ли не за полуофициоз, да доказват своята теза. Почна се най-лесната работа за част от бѫлгарската преса. Турнете малко умраза кѫм сѫрби и гѫрци, за гдето ни ограбиха, кажете, че Ромѫния е неутрална а Гѫрция няма да мѫрда, защото крал Константин неможе да скѫрши хатѫра на Кайзера, вземете от Турция предварително част от Одрин и малко земя край р. Марица и ето ви спечелена по-голямата част от бѫлгарското обществено мнение, което и без това не сепита от дѫржавниците му. А оградите ли всичко това с тайнствената мантия на дипломатическите способности на цар и министри, вие почти ще вѫзкресите картината на бѫлгарската действителност в това отношение. Такава ни я рисуваха споменатите вестници тогава и разбира се България трябваше да излезне велика от общоевропейската война. Да, тази „велика Бѫлгария“ трябваше да изплува от водите на кѫсогледите ни рѫководители. Па кой може да се обади, освен русофилските партии, чиято политика фалира през 1913 г.? Разбира се, предварително трябваше да се напѫлнят главите на твѫрдоглавите бѫлгари, че Германия е непобедима и с несѫкрушима мощ. Тези които упорствуваха и канеха народа кѫм сѫпротива бяха натикани в затворите впоследствие, а много от тяхните сподвижници застреляни след кратко сѫдене.

Продажността на част от бѫлгарската политическа преса способствува щото бѫлгарския народ да се намеси не навреме и не там, кѫдето клонеше крайния резултат на войната. И питаме се ние: Ако един войник, с пѫлно сѫзнание на своя войнишки дѫлг, но сѫс слабо сѫрдце, се покаже страхливец и бяга от бойната линия, е подложен на смѫртно наказание, защо с по-голямо право да не тѫрсим сметка от един интелигентен подкупен журналист, който с продажността си е способствувал за катастрофата на своето отечество?

През самата ни намеса вѫв войната, почти цялата преса застана в услуга на правителството, защото инак не трябваше и да бѫде. Само така можехме да водим войната успешно. Еднаж пѫтя избран, трябваше ни единство, ако не искахме да бѫдем бити още веднага след намесата ни вѫв войната.

За да свѫршим с пресата ще кажем, че тя изпѫлни много зле своята обществена роля. И за нашия погром, подкупената част от нашата преса, имаше голям дял. За да бѫде един народ предпазен от такава преса, би трябвало начело й да стоят най-големите народни умове и хора с развит граждански дѫлг кѫм родината. Там е относително най-сигурната гаранция, че пресата ни няма

да увлича народа ни в авантюри и че няма да воюваме по нечии каприз или амбиция.

Свободна, независима и неподкупна преса!

III. Армията. Тук-там разпрѫснато, ние споменахме по нещо за бѫлгарската армия, но това е недостатѫчно. И нея ще разгледаме дотолкоз, доколкото е взела дел като причинителка на погрома ни. Нашата армия, от току-що казаното ни гледище заслужава по-обстойно разглеждане, защото тя беше инструмента, който сѫздаде славата на бѫлгарския народ по света, а едновременно причини непосредствено нашите две национални катастрофи.

Бѫлгарите, откак ги познава историята, благодарение на мястото, което населяват, сѫ били войнствени по природа. Само земледелския поминѫк на грамадната част от народа е намалявал тази войнственост. Бѫлгарското племе, още с дохаждането му на Балканския полуостров, кѫм средата на VII век, е започнало борби с византийците, които постоянно безпокоило от север. Тия борби на това полудиво племе с най-културната тогава империя в света, го калили. Те изпѫлват изцело страниците на бѫлгарската история, до падането на второто бѫлгарско царство под турците. Сѫщите борби показват нагледно, какво кораво и издѫржливо племе сѫ били бѫлгарите.

През турското робство неможе да се проследи каква е била войнствеността на бѫлгарите, защото няколко столетия сѫ тѫмни за нас. Но историчните сведения за няколкото вѫзстания в разните краища на Бѫлгария, свидетелствуват, че военния дух и желанието за свобода у бѫлгарския народ никога не сѫ изгасвали. Войните, които Русия води през XIX век с Турция и раздвижването на духовете в Европа след френската революция, подѫржат този войнствен дух, изразен и в участието на доброволци бѫлгари на руска страна. Сѫс своя свободолюбив дух сѫ се прославили особено бѫлгарите по балканските места, кѫдето се настанили измествани от полетата от турците. Освободителната война през 1876—78 г. и послешните войни показаха, че бѫлгарина като боец, представлява сила от пѫрва величина. Обаче през целия току-що разгледан исторически развой, като червена нишка вѫрви и се хвѫрля в очи едно обстоятелство, че бѫлгарина при воюване отначало е напрягал всички свои сили, но това напрежение скоро е ослабвало сѫвсем. Това може да забележи всеки, който изучава войните на бѫлгарския народ, както през пѫрвото, второто, така и през третото бѫлгарски царства. Вижда се една прекѫснатост и едно непостоянство в народното напрежение. Бѫлгарския народ е имал сили да отбива ударите на своите противници, даже на няколко пѫти той е владичествувал над по-голямата част от Балканския полуостров, но в края на краищата той е бивал принуден да се скрива в черупката си. Според нас, най-главната причина за тази характерност на бѫлгарина е била земледелския поминѫк на най-голямата част от бѫлгарския народ. Това занятие е налагало този начин на воюване, който начин почти не се е изменил до днес. След като бѫлгарския земледелец е прибирал своите храни и напѫлвал хамбарите си, той е отивал на война, воден от своите боляри и князе. Освен това, в орографическо отношение бѫлгарската територия е била и е най-разнообразна, кѫдето населението от отделните планински и полски области е живеело доста затворено и сѫс свои особености в нравите. Тук ние намираме началото в разпокѫсаността на действията на бѫлгарската войска. На тази разпокѫсаност сѫ спомагали отначало сѫщо пѫрвобитните и недостатѫчни средства за сѫобщение между отделните области на царството. Тази разпокѫсаност е очебиюща особено при падането на второто бѫлгарско царство под турците.

През войните след политическото ни освобождение от под турците изново се вѫзроди войнствения дух на бѫлгарите, но характерностите вѫв водене войните си останаха. И в ново време войните, които водеше бѫлгарския народ се отличаваха с особеностите: 1) силно напрежение отначало и после, само след няколко месеци, това напрежение отслабваше много, и 2) голяма разпокѫсаност в действията, — липса на задружност, каквато виждаме в други народи. След пѫрвите месеци от войната земледелците-войници скоро започваха мислено да теглят кѫм своите ниви, ливади, кѫщи и семейства.

Сѫвременните войни в по-голямата си част сѫ и ще бѫдат по дѫлготрайни. Налага се работа, щото с една отлична организация и вѫзпитание, да се поддѫржа по-равномерно напрежение на бѫлгарския войник и народ, като се подготвят за по-продѫлжително воюване, в случай на нужда.

Сѫвременната бѫлгарска войска, която води в около четиридесет години четири войни, е сѫздание на

русите освободители. Организацията на тази нова войска стана по типа на руската, с малки изменения вѫв висшите войскови единици. По-кѫсно, когато по разни причини Бѫлгария се отчужди доста от своята освободителка, нейните военноначалници вѫзприеха в много отношения за организацията на армията от Германия, Франция, Италия и Австро-Унгария. Голяма част от бѫлгарските офицери се изпращаха да следват висши военни науки в тия дѫржави. Подготовката на армията за война ставаше по подобие на другите модерни армии.

За забелязване е едно много важно обстоятелство. Бѫлгарската армия, като дѫржавен институт, както в организационно, така и вѫв вѫзпитателно и учебно отношение, беше изпреварила всички други дѫржавни и обществени институти в Бѫлгария. Сѫщата армия, в това отношение беше оставила зад себе си както бѫлгарското училище и семейство, така и особено бѫлгарската обществена мисѫл. Това ние отдаваме между другото и на обстоятелството, че тази армия живееше сравнително уединен живот в сравнение с всички останали дѫржавни и обществени институти. Нейната дейност се подпомагаше много малко от дейността на училището, а почти никак от семейството и обществото. И затова, когато през време на войните се видя какво даде бѫлгарската армия, това удиви не само чуждия свет, но и голяма част от бѫлгарските дѫржавници и народ.

Подготовката и воденето на войните 1912—13 год. беше много добра, а тази през 1915—1918 г. в началото добра, сравнително средствата с които разполагахме. Едничкото изключение в това отношение правеше само снабдителната служба, която смело може да се каже, беше лоша. За грешките, които станаха и резултатите, които се добиха от действията на бѫлгарската армия, за всеки случай, най-малко могат да се винят военноначалниците, особено по-долните.

Разбира се, в тази армия се откриха такива недостатѫци, които не сѫ други, освен тези, с които е надарен бѫлгарския народ, като народ. Кѫм разглеждане на тия недостатѫци именно, ще премина сега; недостатѫци, които допринесоха толкоз много за погрома на вѫорѫжения бѫлгарски народ.

А. Началници и подчинени. Началниците в армията ни—офицери и подофицери — излизаха из средата на целия бѫлгарски народ. В последния нямаше и няма традиции, каквито доскоро сѫществуваха в по-голямата част на европейските дѫржави, кѫдето офицерите се подбираха от отделните класи и сѫсловия. Бѫлгарския народ е демократичен, но в отношенията между офицери и долни чинове, както наричаха всички военни не офицери, имаше голяма доза от аристократизѫм. Този аристократизѫм, който ни остана в наследство от руските, си нямаше място в една армия като нашата. Нямаше си мястото, защото всичките ни дѫржавни институти и според конституцията почиват на голям демократизѫм. Аристократизѫма на офицерите се сѫстоеше в това най-вече, че на офицера се гледаше като на сѫщество из една висша сфера, а не от мира сего. Безспорно е, че такова гледане си имаше и своите добри страни, както за поддѫржане дисциплината в армията, така и за поддѫржане реномето на офицера в обществото. От друга страна аристократизѫма си има своето оправдание, и то само тука, когато самия офицер с дѫржането си оправдае положението, което му се даваше. В мирно време можеше да се тѫрпи и поддѫржа този аристократизѫм без да се отрази зле на военната дисциплина, защото както знанията, така и характера на офицера не се подлагаха на строг и необходим изпит. Но войните подложиха всички офицери от най-голямия до най-малкия, на небивало изпитание и тези, които се показаха недостойни за положението си, изеднаж станаха жалки и смешни в очите на подчинените си и сам по себе си аристократизма се замени с трагикомизѫм. Войниците, тия най-добри познавачи на своите началници в боя видяха, че много от тяхните началници не отговаряха на мястото, което заемаха. Веднага в пѫрвите се появи сѫмнение в способностите на тия свои началници, което сѫмнение беше в сѫстояние да ослаби и дух и дисциплина в армията. Имаше висши началници, които в разстояние на няколко месеци не бяха отишли да надникнат от нашите предни окопи кѫм противника. Имаше началници, които искаха самопожертвувание от своите войници, когато те сѫс стремежа си да запазят собствената си кожа, ставаха смешни пред подчинените си. Имаше началници, които се хранеха почти царски, когато войниците им гладуваха, или ядеха лоша храна. И най-сетне, имаше такива началници, които експлоатираха нерационално войнишките сили и гледаха на войниците като на животни когато те дембелуваха. Ето аристократизма!

Но войните сѫздадоха и друго положение. Освен действующите в частите се явиха и много запасни офицери, които с числеността си просто заглушиха действующите. Тия запасни офицери в голяма част бяха с маса военни недостатѫци, които изеднѫж се откриха пред тяхните подчинени, което понижи малко престижа на офицерството. Слабата военна школовка на запасните офицери ги правеше, особено отначало, да се чувствуват повече като граждани, отколкото като началници.

Вѫн от това, маса офицери започнаха да злоупотребяват с дадената им над подчинените власт. Постоянния контакт между офицери и войници вѫв военно време даваше условия за такива злоупотребления. Тия злоупотребления сѫздадоха грамадни незадоволства между войниците. Тези незадоволства се изказваха открито след като войните (и балканската и общоевропейската) продѫлжиха повече. Както вече казахме, голяма част от офицерите искаха от подчинените си войници да изпѫлняват с най-голяма педантичност задѫлженията по службата им, когато те сѫщевременно тѫрсеха с простени и непростени начини, да изклинчват от своите. Други офицери пѫк, опасявайки се да не ги намразят подчинените им, ги дѫржеха хлабаво и се преструваха, че не виждат много тяхни престѫпления, с които внасяха бацила на разложение в армията. Всичко това би се избегнало до голяма степен, ако офицерите дохаждаха в армията с по-развити граждански и военни добродетели. Тези офицери, за да дойдат в армията, минаваха през военно-учебните заведения. Последните пѫк ги вземаха от средните и висши училища, кѫдето идваха от семействата. И безспорно е, че кѫсия период от време, през който престояваха вѫв военно-учебните заведения и казармите, не беше достатѫчен да измени коренно характерите на своите вѫзпитаници. Ето защо беше необходимо, щото тия младежи, бѫдещи офицери, да се яват в тия заведения горе-долу с формирани характери и развити граждански добродетели. За жалост, общо взето, нашето семейство и училище до сега сѫ обрѫщали малко внимание на такава дейност. Специално за училището ще говорим по-надолу.

Ако говорим повечето само за запасното офицерство, това не значи, че искаме да говорим само добро за действующето, но справедливостта налага да кажем, че действующите офицери, вследствие по-голямото школуване и по-дѫлго живеене вѫв военна среда, се указаха с повече войнишки и граждански добродетели. Разбира се, голяма част и от тях беше негодна да заема това положение, което заемаше.

Но общо взето бѫлгарския офицер, особено през общоевропейската война, се показа достоен за мястото което заемаше и работата, която му се вѫзлагаше. Говоря само за строевия офицер. Този офицер, може би остана най-непокварен всред общата развала, която беше настѫпила през втория период на войната. При средствата с които разполагахме и при културния и нравствен уровен до който бяхме достигнали като народ, усилията, които употреби бѫлгарския офицер бяха достойни за подражание. Общата пѫк дейност на тиловия офицер ние поставяме много долу. Голяма част от тези офицери, които бяха способни и вѫршеха работа, крадеха; друга пѫк част беше честна, но неспособна за плодовита дейност. Само за една малка част от тиловите офицери можем да кажем: да, те бяха тѫкмо на поста си и работяха сѫс себеотрицание за отечеството. Навярно ще кажете: „Дайте примери“. Попитайте всеки бѫлгарин, който е живял през войната, той ще ви даде десятки и стотици, може би, примери. По-надолу ще кажем повечко за тила.

Остава ни да кажем няколко думи за бѫлгарския подофицер. Само няколко думи за него. Той се показа навсякѫде през войните достоен помощник и заместник на офицера.

Ние смятаме, че имат още сила правдивите думи, които руския военен аташе в Бѫлгария през 1914 г. при случайно запознаване в Петроград ни каза: „Аз тук (в Русия) навсякѫде—и в докладите и в разговорите си казвам, че бѫлгарските офицери и подофицери сѫ работливи. Ако нашите офицери и подофицери вѫршеха поне половината от това, което вѫршат бѫлгарските, Русия ще бѫде най-страшната военна сила в света. Да, не правя комплимент на бѫлгарите“.

Но... ние се увлекохме малко. Пишем за причините на погрома.

Б. Бѫлгарския войник. За сѫвременния, участвувал вѫв войните бѫлгарски войник говорим. Той прослави нова Бѫлгария в последните войни, но едновременно той я и обезслави. След като намери в себе си сили да разгроми една стара империя и да отстоява срещу многобройни врагове, той изнемогна под тежестта на непосилните задачи, които неговите водачи му поставиха.

Войника прослави Бѫлгария, когато от него искаха това, което той беше в сѫстояние да даде; обезслави я, когато искаха от него по-вече от това, което можеше да даде. Той непосредствено причини катастрофата на Бѫлгария, защото водачите му не разбираха, че пресилването ще докара тази катастрофа. Виновен ли е този храбѫр но нещастен войник? Разбира се не. Него само трябваше да го разберат колко струва и да не му се вѫзлагат неразрешими задачи. Какви качества прояви бѫлгарския войник през войните 1912—1918 г.? Преди всичко силен настѫпателен дух. Небивал беше пѫрвоначалния устрем на бѫлгарската армия както през 1912—13 г., така и през 1915—18 г. Какво още прояви бѫлгарския войник? Развита лична храброст и упоритост, небивал устрем отначало и развиваще се разложение впоследствие, липса на настойчивост за изкарване почнатата работа до благополучен край. Няма да се спираме по-надѫлго да доказваме тия проявени качества, защото целта ни тук главно е да посочваме отрицателните качества на бѫлгарския народ, които станаха причина за погрома. Всеки, който се интересува от проявените положителни военни качества на бѫлгарския войник, ще ги намери в чисто военните сѫчинения вѫрху войните 1912—1918 г., едни от които вече излязоха от печат, а други навярно ще излезат в близко бѫдеще. Освен това, за проявените отрицателни и положителни качества на бѫлгарина, ние ще кажем в специялната глава за психологическите му качества.

По-вече за бѫлгарския войник няма да говорим.

В. Тил. Преди всичко ще кажам, че бѫлгарския тил развали бѫлгарския фронт през 1915—1918 г.; голямо беше влиянието му и през 1912—13 год.

Задачите, които се поставяха на бѫлгарската армия през 1912—13 и 1915—18 г. бяха обширни. За изпѫлнението им се искаше грамадна армия, дейността на цялия бѫлгарски народ. За обслужване на тази грамадна армия беше необходим грамаден тил, отлично организиран. Благодарение на пресечената местност и недостатѫчността, както на железните, така и на обикновените пѫтища там гдето действуваха армиите ни, обслужването им с всичко тям необходимо изискваше голям разход на хора и добитѫк. Тия дѫржави, които разполагат вѫв време на война с по-вече железни пѫтища и вѫобще с повече сѫобщителни средства, имат вѫзможност да изпратят и по-вече войници на боевата линия. Бжлгария в това отношение не беше твжрде добре. Четиридесетгодишния свободен живот не беше достатжчен да се построят толкоз сжобщителни средства, колкото изисква една сжвременна война. Заради това, за организиране на сжобщителните и снабдителни линии на действующата армия, трябваше да се отделят много хора, може би по-вече от една четвжрт от сжстава на армията. От друга страна, разхода на хора за сжщите линии беше голям, защото армията действуваше далеч от пределите на Бжлгария — в Македония, Тракия и Добруджа, кждето пжтищата в пжрвите две области бяха в лошо сжстояние и кждето обслужването ставаше преимуществено с впрегатен и товарен добитжк, което налагаше и по-голям разход на хора. Вече кжм 1917 г. и то с помощта на германци и австрийци се уджлжиха железопжтните линии и се направиха тесноколейни и вжздушни линии, което спомогна за намалението на войниците в тила.

От усжрдната дейност на тиловите хора зависеше дейността и настроението на действующата ни армия. Само добре нахранения, добре облечения и снабдения с достатжчно бойни припаси войник, можеше да се бие с успех на фронта.

Благодарение на лошите и недостатжчни пжтища и недостатжчен подвижен материял, действующата ни армия още в началото на войната през 1915 г. почувствува недостиг на храни и бойни припаси. Освен това и лошата организация на тилжт усили този недостиг. Хората, които устройваха и служеха в тила, бяха в голямата си част стари и неспособни да се справят добре с вжзложената им тежка задача. Една част от тия тилови военни беше назначена по протекция и не работеше с необходимата енергия. През 1912 г. богатствата на местностите, кждето минаваше армията ни, спомогна да не се почувствува така остро лошата организация на армейския тил. Тогава действующата армия получаваше голяма част от необходимите храни от местното население, чрез реквизиция, извжршвана от самите войскови части. Даже много части се доволствуваха изключително от местни средства. Но през 1915 г. бойния театжр беше обеднял, вследствие непрекжснатите войни на Балканите. Само помощта, която получихме от сжюзниците германци за устройството на комуникациите, отложи за после катастрофата на армията ни. През втория период на войната бжлгарското главно командуване обжрна сериозно внимание на снабдителната служба и изпрати тук-там деятелни и способни офицери, които да организират по-добре армейския тил. Но тези офицери бяха капка в морето и мжчно можеха да стегнат организацията на тила. За такова стягане се искаше джлго школуване на всички органи, което школуване може да стане с успех само в мирно време. Обикновено щом някой офицер се провинеше на фронта, биваше изпращан на служба в тила. Правителството, както споменахме вече, заджржа в тила свои сжпартизани, чийто живот трябваше да се пази и които, често покровителствувани от властите, вжршеха своите гешефти. И действително, скоро корупцията в тила достигна такива размери, че се отрази донякжде и на фронта, изразена в разни открити недоволства и брожения. Голяма част от тиловите хора, като се видяха без постоянен контрол, защото самата служба не позволяваше такжв, започнаха да вжршат беззакония и искаха да забогатяват незаконно, качества, присжщи на бжлгарските чиновници, когато не бдят над тях. „Един гледа свадба, други — брадва", казва бжлгарската поговорка. Не е имало войни, откак свет светува, през които да е нямало хора, които да не сж ламтяли да натрупат богатства. Но безспорно е, че тия войни, които се водят с всенародно желание, сж придружени с по-голям идеализжм и в тях няма такжв ламтеж за забогатяване. Но всякога, за намаление тази алчност всички воюващи джржави усилват мирновременната строгост на наказателните закони. Така бяха нагласени и нашите военни закони. От друга страна, усилване строгостта на законите. в една джржава, показва морален упаджк и уголемена престжпност. При все туй и това усилване строгостта на военно-наказателните закони малко спомогна. Ние живеем на ориента, кждето гражданското сжзнание у хората е слабо развито. Освен това, като ориенталска джржава ние скоро усвоихме и леснотията в подкупничеството на отговорните длжжностни лица. Това подкупничество се увеличи до неузнаваеми размери през време на войните. Особено в последната война всеки като бесен тичаше да натрупа богатства. Като почнете от роднини и близки на министри, а сигурно и самите министри, минете през народните представители, главни и неглавни интенданти, разни служащи по интендантски магазини, та свжршите с кметове, кметски наместници, членове на реквизиционни комисии и най-последния падар, всичката тази паплач се насядаше в надварянето си за обогатяване. Безспорно е, че всички тия хора не могат да се подведат под един знаменател, но многото заведени дела сведочат, че ние сме прави. В тия хора патриотизѫма, любовта кѫм отечеството и желанието за пестене народната парà, не играеше никаква роля. Тия бедни бѫлгари виждаха, че могат да имат много пари, пилееха ги и като ги пилееха тѫрсеха от друга страна да ги одесеторят няколко пѫти. И чудно нещо — дѫржавата в мирно време наказва един обикновен обирач до десет години строг тѫмничен затвор, ако открадне нещо, макар и не толкоз скѫпоценно но придружено сѫс счупване на врата или катинар, когато през войната има наказани много малко интелигентни разбойници, за чиито деяния не се употребява и думата „кражба“, а „злоупотребление“ или благородното „присвояване“. Тази страст за злоупотребление, ако може да се каже страст, беше една от най-важните причини, които сѫздадоха умраза на войниците от фронта кѫм управници и тилови герои. Тази умраза се обѫрна в явно нежелание на войниците да се бият по-вече и ги докарваше в отчаяние за спечелване бѫлгарската национална кауза. Кои бяха пѫк причините на тази поквара в тила на армията? Отговора ще намерим веднага, щом се взрем, какѫв е бѫлгарина по отношение на гражданското му вѫзпитание и навика му да пази общественото и дѫржавно имущество като свое. Липса на сѫзнание за граждански дѫлг, незачитане общата, дѫржавната пара и стремеж за лично забогатяване за сметка на общото, — ето това преобладаваше у бѫлгарина. Той в това отношение е краен егоист. И при все това, всички бѫлгари се бореха за бѫлгарската национална кауза!

Безспорно е, че такава алчност е сѫществувала и в другите воюващи дѫржави, но в никой случай немогат да се сравнят, в това отношение, било германците, било австрийците с нас бѫлгарите. В пѫрвите чувството на граждански дѫлг стоеше на завидна висота. Те работеха с много по-голяма преданост кѫм своето отечество отколкото ние. Да, не вярваме никѫде тила да е бил така корумпиран, както у нас! В това отношение ни предстои трудна непрекѫсната работа в бѫдеще, — да вѫзпитаваме новите поколения кѫм зачитане общото, дѫржавното богатство и кѫм работа, доближаваща се до самопожертвуване, когато се касае

за отечеството. Каква трудна задача! Каква обнова е необходима за бѫлгарската действителност! Взрем ли се в нея, неможем да не се ужасим. Навярно една четвѫрт. ако не и повече от дѫржавните материялни ценности е открадната и продѫлжава да се краде. И в този ред на мисли, човек неволно се настройва революционно, като почва да мисли дали вече не е време да се премахнат парите, които докарват толкоз нещастия на човечеството!

Да свѫршим: Покварата в тила на армията през общоевропейската война беше толкоз голяма, че веднага се узнаваше на фронта. Тези фронтови войници и офицери, които се врѫщаха от отпуск, идваха на фронта с такѫв „угнетен дух“, така „раздразнени“, че тези им сѫстояния неможеха да не се разпространят като епидемия между останалите бойци. И особено вечер, когато настѫпваше сравнително затишие по бойната линия се почваха „докладите“ от завѫрналите се отпускари, за видено и чуто от тях в Бѫлгария. — Еди кой си станал от голтак милионер; еди кой си, роднина и сѫпартизанин на министѫр бил изпратен в странство в командировка, с цел да печели, когато трябвало да бѫде на фронта; еди кой си изнесал контрабанда за стотици хиляди и милиони стока, от която се нуждаем; еди кой си кмет обезчестил жената на фронтови войник и пр. и пр. Впечатлителните бойци, чието вѫображение работеше по-вече от други пѫт, се отдаваха напѫлно под влиянието на „доклада“ и даваха воля на своите ругатни. В тях вѫзникваше вѫпроса: „За кого ли се бием и излагаме живота си?“

Трябваше да се води голяма борба между главната квартира и правителството, за да се турне горедолу ред в протежиранията на разни хора в тила. Истината налага да кажем, че хората от главната квартира се показаха много по-патриоти и далеч по-честни отколкото тия от правителството. И постоянните разправии, които сѫществуваха между правителство и главна квартира беше пѫрвия признак за раздвоението, което сѫществуваше в народа ни, което раздвоение донесе само вреда на бѫлгарския вѫорѫжен народ.

Освен корупцията, хората от тила се указаха далеч неподготвени за местоназначението си. Ако има вѫпрос, на който да се е обрѫщало най-малко внимание у нас в армията, който е един от най-важните, то е вѫпроса за снабдяване войската вѫв време на война с всичко ней необходимо. В това отношение ние сме мржднали много малко напред от положението, в което ни оставиха русите след освободителната война. Право ни казваха германците: „В снабдителната служба вие, бжлгарите, сте настоящи руси“. Недобре организирана транспортна и снабдителна служба: неподготвен персонал, неорганизирани транспорти, ненавременно изготвяне необходимите предмети, нерационално използуване силите на хора и добитжк бяха обикновено явление у нас през войната. Благодарение само на тази лоша организация вие можехте начесто да срещнете две сжседни части, една от които имаше преизобилна храна, когато другата формено гладуваше. Срещаше се даже една рота или батарея да има всичко ней необходимо, когато другите роти или батареи от сжщите полкове гладуваха. Колкото бжлгарския народ даде отлични войници, които смело могат да се нарекат едни от най-добрите в света, толкова сжщия този народ даде интендантски офицери, чиновници и войници, които сжщо смело могат да се нарекат едни от най лошите.

Снабдителната служба в армията ни си остана най-слаба и навярно заджлго така ще вжрви. Това отдаваме само на бжлгарския характер, който още не е пригоден за една такава сложна организация, каквато е снабдителната през време на война и кждето се иска както голяма настойчивост от всички нейни органи, така и голяма точност и сжзнание за непрекжснати грижи кжм своя другар, който се бие на фронта.

Споменахме за точността, качество, на което ние бжлгарите сме голями врагове. Най-обикновеното явление през войната беше, да се иска храна в уречен час и тя да пристигне след два-три часа, да сж нужни бойни припаси и те да стигнат след като бойците започват да изтржпват, ако не дойдат на време. През по-кжсния период на войната германците ни привикнаха донякжде с този наш враг, но и досега ние сме се малко изменили. Навярно това е така, защото неточността е общославянска черта. Славянина вжобще не си дава много зор, да извжрши определена работа в уреченото време. Той започва работата и я завжршва „когато господ каже“. Попитайте някой селянин, който кара кола и който е минавал, може би стотини пжти по сжщия пжт, кога ще стигне в село, той ще ви отговори: „когато стигна“. Попитайте някой интелигентен бжлгарин, кога ще свжрши вжзложената му работа, той ще ви отговори: „когато я свжрша, предполагам тогава и тогава“. Никакжв труд, да се изпжлни поетата работа според отрано начертан план. Приблизително от такова естество беше и точността на снабдителната служба в нашата армия, кждето трябваше да се работи под часовник и с необходимата предвидливост. А започнете да питате офицерите, почти всяки от тях ще ви начертае на книга схемата за движението на снабдителните транспорти и кой кога кжде ще трябва да бжде. Дайте на тия сжщи офицери да изпжлняват начертаната от тях схема, ще получите сжвсем друга картина, която просто ще ви вбеси. Особено страдаше в това отношение нашата храбра пехота, която можеше да получи горе-долу на време най-необходимото чак когато войната стана чисто позиционна.

Друга причина, която указваше влияние вжрху нашата точност в снабдителната служба беше: всички бяхме убедени, че бжлгарския войник не е взискателен много и се задоволява с малко. Тази убеденост влечеше известна немарливост в сжщата снабдителна служба. Обикновено топлите кожуси и дрехи пристигаха на фронта пролетно, а някжде и лятно време; летните дрехи пжк достигаха есенно време или през средата на лятото. До нас поне тия предмети достигаха по този ред, пжк слушали сме и други да говорят така за сжщото. Пооправихме се малко кжм края на войната.

Безспорно е, че превозните средства с които разполагаше бжлгарската армия бяха недостатжчни и сравнително пжрвобитни, та неможехме да си разрешим по-голям комфорт при снабдяване частите с тям необходимото. Но, от друга страна, недопускаме никое друго интендантство да направи такава непредвидлива грешка, каквато направиха наши интенданти през 1916 г. мислим, като реквизираха изведнаж няколко хиляди волове с кола за обслужване 2 а армия и понеже нямаше реквизирана и складирана достатжчно храна за добитжка, последния бе оставен в Радомир, кждето измре от глад и болести. Джлго време след това се виждаха с хиляди от тия кола негодни и захвжрлени, а костите на добитжка се белееха отдалеч. Ето как се унищожи един цял транспорт само защото нямаше кой да предвиди, че добитжка на този транспорт има нужда от храна. А сжщевременно гарите на юго-изток от София пращеха от натрупано сено, част от което после изгни.

Свѫршваме с тила на бѫлгарската армия през 1915—1918 год.

Сега требва отговорим на най-главния вѫпрос, около който се вѫрти всичко в тази книга и който стана непосредствена причина за погрома ни:

Г. Защо не устоя армията ни дòкрай? При тия дефекти в армията ни, разгледани най-общо и дотолкова, доколкото ни е нужно в настящата книга и при безспорно добрия бѫлгарски войник като боец, пак ще си зададем вѫпроса: можеше ли да устои и ако не, защо не устоя армията ни докрай? Как стана всичко изведнаж, та в разстояние само на няколко дни армията, която стоеше като верен страж далеч от границите на свободна Бѫлгария, достигна до жалко положение и получи небивал за нея разгром?

Мигар положението ни на фронта беше толкоз влошено, че трябваха само няколко дни, за да се открие страшната за нас картина през септемврий 1918 г.?

Дѫлго време след погрома ни, политическите ни партии се обвиняваха взаимно, че противниците им сѫ причина за него. Но трябваше да поутихнат духовете с течение на времето и да се появат сѫчинения на някои участници в боевете при „Добро Поле“, за да се започне разбулването на тази тайнственост, с която беше забулен пробива на Добруполската ни позиция. За правилна преценка по сѫотношението на силите, с които разполагаха сѫглашенците и ние през времето на самия пробив на Добруполската позиция, от сѫглашенска страна ще вземем данните от беседата, която подполковник Юнцижер, помощник началник щаба сѫединените армии на изток, е дѫржал на 19. XII. 1919 г.*) Беседата носи в превода на бѫлгарски заглавие: „Офанзива на източните сѫглашенски армии през 1918 г.“ Данните, които подполковник Юнцижер дава за сѫстава на сѫглашенските армии в момента на офанзивата на сѫглашенците смятаме за автентични, още повече, че изхождат от лице, което е заемало важен пост в щаба на сѫглашенските източни армии.

Според подполковник Юнцижер, в момента на офанзивата на Добруполската ни позиция, в атакуемата зона (срещу 2. и 3. бѫлгарски дивизии), сѫглашенците сѫ имали 75 дружини и 580 французки и срѫбски орѫдия (на всеки 40 метра по едно орѫдие). Според сѫщия подполковник ние сме имали в сѫщата зона, в сѫщото време, само 26 дружини и 140 орѫдия. В тази своя беседа автора й се силае да докаже, че пробива, който сѫглашенската армия направи на Добро поле през септемврий 1918 г., е дело едва ли нѐ гениялно замислено в щаба на главното сѫглашенско командуване в Солун и сѫщо така гениално изпѫлнено. Подполковник Юнцижер в тази беседа излага причините за решението на източното сѫглашенско командуване да насочи удара си имено на Добро поле.

---

*) В. Народна Отбрана, год. II, брой 442 и следующите.

Тук му е мястото да поправим данните, които подполковник Юнцижер е дал в беседата си за числения сѫстав на бѫлгарските и германски части към момента на пробива на Добруполската ни позиция. Поправката е наложителна, защото разполагаме с официални бѫлгарски данни, които еднички сѫ вярни.

От сравнителната таблица за разположението на частите ни към 8.IX.1918 г., приложена в края на дневника за военните действия на Щ. Д. А. виждаме само за дивизиите, кѫдето е станал пробива следното:

	фронт на километри	друж. бѫлг. сѫюзни	орѫдия	картечници	бойци	падат се на 1 друж. клм.	на 1 клм. се падат бойци
2-а пех. дивизия	17	18	86	192	12521	0·9	735
3-а „ „	40	21	66	224	15040	1·9	376
В резерв на 11 армия . . .	—	9/1	32	138	5854	—	—
Резерв на групата „Шолц“	—	6/1	50	80	3582	—	—

Значи, срещу 75 дружини на противника, ние сме разполагали с 39 дружини и срещу 580 негови орѫдия, ние сме имали 152. Ако прибавим към 39 дружини още 10 и 32 орѫдия в резерв на 11. армия, ще получим 49 друж. пехота и 184 орѫдия от наша страна. Тези войски, според нашето скромно мнение, ние можехме да имаме в застрашаемата зона за 24 часа. Дали тези войски бяха достатѫчни и добре разпределени в дадения момент за отбиване удара на преобладаващите доста много сѫглашенски войски, е вѫпрос, който изисква обстойно и специялно рязглеждане. Това е вѫпрос на чисто военна студия и ние не ще се залавяме с тази работа.

Тогавашния командующ група армия от наша страна генерала от германската артилерия Фон Шолц, отговаряйки на едни нападки против него, че мерките, които немското командуване взело при отбраната на Доброполската позиция били негодни, пише,*) какво едничката причина за пробива на Добро поле била, че масата на бѫлгарската пехота не оказала сериозна сѫпротива. Фон Шолц се сили да докаже, че всички мерки за отбиване настѫплението на атакующите сѫглашенци били взети, като в щаба на групата армии в Скопие се знаело за размера на решеното и предприето настѫпление на противника. Действително, има голяма доза от истина това, което пише Фон Шолц за свое оправдание, но пѫк и всичкото не е самата истина. От дневника за военните действия в щаба на действуващата армия четем следното за положението на 15. IX. 918 г.

„Представителя на главната квартира при щаба Шолц, майор Радев, с № 2343 от 8. IX. донася за сѫществуващите там схващания на положението на Македонския фронт. Досегашните действия при 1. армия сѫ една голяма демонстрация; *Главният удар ще бѫде нанесен при 11. армия пред фронта на 4. и 2. дивизии, между източна Черна и Добро поле***) сѫс сръбските и четири французки дивизии; 14. и 87. пехотни полкове и 24. артилерийски полк да се приближат по-близо до Дедели, така че I. армия ще има заедно с изтеглените шест полка в резерв; при 11. армия остават в резерв 16, 81, 49, 73 и 53 пехотни полкове; тия сили сѫ достатѫчни да се посрещне удара. Настѫплението ще се предшествува от силна артилерийска подготовка. Контѫратаката на височините Хума е желателна, но ненадежна. Сѫздаването на една нова група от 12. дивизия между 3. и 5. дивизии е уместно и навреме.

87. пехотен полк с артилерийското отделение ще бѫдат прехвѫрлени в околността на Удово; 73. пехотен полк и 13. германска егерска дружина ще бѫдат притеглени кѫм Беранци.

---

*) Сп. Отечество год. I, бр. 11, стр. 6.

**) К. Н. А.

От току що изложеното се вижда, че фронта на атаката е указан се грешка, защото самия пробив и най-силен напор станаха в участѫка на 2. и 3. бѫлгарски девизии. Освен това необяснимо е защо се правят разпореждания да отиват части от резерва на 11. армия (73 п. полк и 13 германска егерска дружина) кѫм Беранци, което е в битолско поле и много в страни от предполагаемия фронт на атаката (около два прехода), когато сам Фон Шолц пише: „Опасността от верижния характер на отбранителните линии в тази бедна от кѫм пѫтища местност сѫстои в това, че особено страничното изпращане на резервите можеше само бавно и мѫчно да се извѫрши“. Това не показва ли неразумно разхвѫрляне на резервите? Полковете оставени в резерва на 11. армия, в чиито участѫк стана пробива, немското командуване смята за достатѫчни да посрещнат удара, но при каква артилерия и при колко укрепени тилни позиции?

Ние няма да се впускаме в критика дали бѫлгарското и германско командуване били взели всички зависящи от тях мерки за своевременното предотвратяване на пробива на Добро поле, при всичко че личи, какво взетите мерки сѫ били сѫвсем недостатѫчни. Ние отдаваме по-голяма важност на друго обстоятелство и поддѫржаме следното становище по вѫпроса за нашето военно поражение: При общото сѫстояние в което се намираше армията ни през 1918 г. погрома беше неминуем. Дали армията ни щеше да се дезорганизира днес или утре, зависеше най-много от вѫншните условия. Вѫтрешно армията вѫрвеше кѫм разлагане бавно но сигурно. Положението ѝ можеше да се спаси само ако голяма част от нея се изтеглеше от фронта и се заменеше с пресни войски, най-мѫчното, което можеше да стане. Най-сигурния признак, че армията ни в морално отношение не беше добре, показват донесенията на началниците от фронта. Имено тия донесения бяха неблагоприятни за всички наши армии, с изключение на тези кѫдето нямаше сериозни боеве и противник.

Да проследим причините, които сѫздадоха отпадѫка на духа в бѫлгарския войник. Неможехме да се доберем до определени данни за количеството храни и облекло, които действующата ни армия е получавала, но от точните данни с които разполагаме за II. армия, всеки може да направи заключение и за другите. От официалните донесения, които командующия II. бѫлгарска армия е правил в щаба на действующата армия и извлечения от които даваме по-долу се вижда че II. армия е получавала в недостатѫчно количество хранителни продукти за хора и добитѫк. За периода от 18.V до 11.VIII 1918 г. в магазините на II. армия, намиращи се в Радомир и Драма, от които армията е получавала почти всичко най-необходимо, е получено в % от полагаемото се количество както следва:

	В маг. в Радомир	В маг. в Драма
1. Брашно	32.15%	35.65%
2. Месо	36.7 „	8.95 „
3. Варива	1.1 „	5.1 „
4. Масла	32.65 „	35.25 „
5. Сол	22·1 „	9.8 „
6. Захар	24.8 „	37.6 „
7. Фураж	4.8 „	1.6 „
8. Консерви, сирене и кашкавал	0·41 „	0.5 „
9. Чай	2.6 „	0.7 „
10. Червен пипер	1.7 „	48.6 „

Да вземем, че частите на фронта чрез собствено ступанисване сѫ увеличили някои от горните продукти с 10—30% от полагаемото се количество, пак не ще надминем цифрата 66.7% за отделен важен продукт. По-нагледно доказателство за изгладняване на армията ни едва ли би посочил някой. Да предположим, че частите от 1. и 11. армии, които бяха при по-тежки бойни условия, сѫ получавали по-вече хранителни продукти (което е сѫмнително), все пак и там не ще надвишим 70% от полагаемото се количество продукти. Жалко, че от другите армии нямаме статистични донесения. Това изгладняване продѫлжаваше още от втората половина на 1917 г. при все че беше в по-малѫк размер.

Що се отнася до облеклото за сѫщия период време — от 18.V. до 11.VIII 1918 г. — повика вѫв всички армии (1., 2., 4. и 11.) е бил, че то е сѫвсем недостатѫчно.

Командира на 9 пехотен полк донася, кѫм 10. VII. 918 г., че 30% от войниците в полка му сѫ формено боси.

Кѫм 10. VI. 1918 г. командира на 2/2 бригада*) донася: „Поради лошата и недостатѫчна храна, липсата на горно и долно облекло и тревожните слухове за домашните, духа на войниците е значително отпаднал.

На 5. и 6. того вечерта, дружината от 27. пехотен полк оттеглена на почивка и обучение при с. Долно Чаирли**), демонстрира в буйна форма недоволството си от храната, облеклото и продѫлжителността на войната. . .“ ***)

Още от началото на пролетта 1918 г. командующите на армиите донасят, че в частите духѫт е „удовлетворителен“, „значително отпаднал“ и „едвам удовлетворителен“. Само командующия на 2. армия донася, че „моралното сѫстояние на войниците е добро“. Общо взето още в началото на 1918 г., а в много части и по-рано, духа на бѫлгарския войник не обещаваше нещо добро. А войник без дух е лош войник, лош боец и който се надява на него не знае що иска.

Вместо да цитираме стотиците донесения, които сѫ направили началниците, за сѫстоянието на духа в частите им тогава, които цитати биха изпѫлнили един дебел том, ние ще се обѫрнем кѫм изложението, което е направил щаба на действующата ни армия за сѫстоянието на духа на войските от Д. А. през 1918 г. Извадките, които правим тук сѫ официални донесения, взети от архивата на Щ. Д. А. през 1918 г.

„Изложение за сѫстоянието на духа на войските от Д. А. в началото на 1918 г.“

Обобщения, придружени с буквалните донесения от частите за духа на Д. А.

I. Общо душевно сѫстояние на фронта

. . . Освен условията от края на 1917 г., които продѫлжават да сѫществуват, има нещо ново: Докато всички рапорти изтѫкват, че войника на позицията продѫлжава да се отнася с най-голямо презрение кѫм смѫртта, някои изтѫкват, че той в известни моменти се е проявил като нетѫрпелив, че наместа започнал да се отнася глухо кѫм заповедите на началниците, че лоши мисли започнали да го нападат.

---

*) 2. бригада от 2. пехотна дивизия (2/2).

**) с. Долно Чаирли е в Битолско поле, на 10—12 к. м. от в. 1050, кѫдето започва завоя на р. Черна.

***) Оценка на положението на 11 армия от 1. VI—10. VI. 1918 г. според оперативния бюлетин на Щ. Д. А.

Вѫпреки редицата изненади, очаквания, бдения и смѫртен риск, които собствено сѫставляват сѫщността на душевното сѫстояние на войника на позицията, нашия войник преодолява тази редица от напрежения сѫс своята физическа и нервна здравина. Няма признаци за изчерпване на този извор на необходимите за случая физическа сила и нервна енергия, няма такива признаци, вѫпреки недостатѫчността на продоволствие (?)*). Има признаци от морално смущение, от недоумение, от несигурност в убеждението. От бойните действия всички до един сѫ доволни, смущават ги обаче неуредиците в родината. Фронтѫт и родината сѫ свѫрзани в духа на войника тѫй крепко, че има между тях една положителна зависимост“.

Най-общи данни за това душевно сѫстояние на войника на фронта дават следващите донесения:

„Недостатѫчното отпускане хранителни припаси на войниците и липса на достатѫчно облекло, се отразява доста силно в отрицателна смисѫл вѫрху духа на войниците и е наложително да се отстранят всички трудности и пречки било по продоволствието, било по облеклото, особено за войниците на фронта“. (33 Свищ. пех. полк). „Има ли умут за виждане нявга по домовете си, тази работа стана малко груба вече, но няма какво да се прави, ще продѫлжаваме пак с куцо магаре напред. Работи нежелателни излизат, но има да тѫрпи човечеството още незгоди, бури и вѫлнения“. (Войнишко писмо от 8 п. тунджанска дивизия).

Характерни пасажи за душевното сѫстояние на отделни единици:

„Идват моменти, когато онова, що става около нас, почва да тѫмнее, да сковава нервите, да свива сѫрдцето, да потиска душата и лицата на ония, що се наричат човеци, почват да бледнеят“. (Писмо на кандидат офицер). Всевишни Боже, ще ни повѫрнеш ли пак жена, деца, роднини и приятели, за да им се радваме отблизо и до насита“? (Писмо на подполковник).

„Войниците често се потискат от мѫка, — обзема ги видимо униние, проявяват нервна раздразнителност“. (5-а пех. дунав. дивизия).

„От наблюдение вѫрху войниците от непосредствените им началници, се забелязва в тях една физическа умора и едно глухо отнасяне кѫм добрите сѫвети на началниците си. Причините сѫ: извѫнредното нервно напрежение на полка, недостатѫчната храна, липса на облекло и обувки, физическото изтощение на хората“... (36 пех. полк).

... „Слуховете за несправедливо раздаване помощите и разхвѫрляне реквизицията от страна на някои кметове, сѫздават незадоволство всред онеправданите и понижават борческия дух“. (58 пех. полк).

... „Тяхните разговори се вѫртят около: сѫбитията в село, колко добитѫк им е реквизиран, на каква цена се продава сега житото и пр. Що се отнася до гражданите войници, то мисѫлта за семейството им и за трудностите за прехраната им, ги завладява толкова, че решително дохождат до голям песимизѫм“. (12 пехот. балкански полк).

... „С окѫсаните куртки, панталони и ботуши никога не може да се чувствува горд защитника на отечеството“. (19 артил. полк).

... „Сляпата привѫрзаност на бѫлгарския войник кѫм неговите близки е най-добрия залог за отстояваие отечествените интереси на фронта“. (4 отделна армия)*).

II. „Общо сѫдѫржание на сѫзнанието.

В общите картини на мислите и чувствата, които занимават и вѫлнуват войника на фронта, изпѫква на прѫв план мисѫлта за близките; с нея сѫ свѫрзани размишленията за сѫстоянието на родината, войника желае скорошен край на войната, а настѫпващия мир предизвиква у него мисли вѫрху бѫдещето на Бѫлгария.

Настѫпилата на южния фронт пролет придава на тази духовна картина особена свежест.

„Войникѫт е бодѫр, добре настроен, жизнерадостен, готов на всичко когато знае, че неговите близки сѫ добре вѫв всяко отношение, и че те не страдат и не сѫ лишени от нищо“. (25 п. полк).

„Мисѫлта, кога ще се свѫрши войната, занимава войника и поставя всички други мисли на второстепенен план“. (Тилово управление, 3. армия).

---

*) (?) наша — А.

*) Личи, че хората от 4. армия не сѫ били на боевата линия, когато сѫ писали горните думи. — Автора.

„От последните, преговори с руските, наблюдава се у войниците едно разочарование за приближаването на мира, което за тях е най-нежелателно“ (19 артилерийски полк). „Единствената мисѫл, която занимава войникѫт е мирѫт“. (I. армия).

III. „Продоволствието на фронта.

Войника на фронта има един конкретен критерий за оценка на нашата действителност: то е продоволствието на фронта.

В началото на 1918 г. фактическото сѫстояние на продоволствието на фронта не е по-добро от това в края на 1917 г. Напротив, станало е намаление на хлябната дажба и това причинява от една страна зачестяване на исканията за колети и хляб, и от друга страна увеличение на войнишката загриженост за семействата.

Според рапортите, положението на продоволствието на фронта влияе твѫрде зле вѫрху духа на войника, като го навежда на отрицателни мисли, на скептицизѫм и отчаяние. Положението на войника откѫм обувки и облекло сѫщо тѫй не е подобрено, а напротив влошено — войника се терзае от перспективата, че днес-утре той ще остане бос.

„През декемврий 1917 г. пощата на 10. дивизия е предала на полковите куриери 8889 колети“. (4. отделна армия).

„Изобщо вѫпроса за хляба е злобата на деня и зле влияе вѫрху духа на войниците“. (4. преславска дивизия).

„От особена важност е причината за понижение духа, че на войниците липсва облекло и главно чизми и то през най-лошия сезон. Има много войници почти обосели, сѫс сѫвѫршено скѫсани куртки и панталони даже и без панталони (на бяли гащи) и таквиз немогат да се назначат на никаква работа или служба. Такива войници постоянно се оплакват на началниците си, стават недобросѫвестни кѫм службата, а това се отразява зле и вѫрху другите“. (36 пехотен полк.)

„ . . . Тате, този кашкавал, който ми бяхте купили, откраднаха го; брах ядове много, даже и поплаках, но няма какво да чиниш, оплаках се, но нищо не направиха“. (писмо на Г. Л., 55 пехотен полк, 2. дружина, 7. рота).

IV. „Продоволствието на родните.

. . . Предмет на постоянна негова (на войника) мисѫл сѫ храната, облеклото, обущата му. В това отношение има една разлика между войниците-селяни и войниците-граждани: селяните мислят предимно за своя имот и семейната си чест, гражданите — за прехраната на семействата си; селянина страда от партизанската поквара на селски кметове и секретар-бирници, гражданина — от скѫпотията и неуредицата по продоволствието… От кореспонденцията се долавя, че на войника е известно, какво в родината владее мизерия и немотия, че неговото семейство си недояжда, че артикулите от пѫрва необходимост се намират редко и то на баснословни цени. Тази осведоменост угрижва войника и го кара да се опасява за живота на семейството си. При това душевно сѫстояние той следи с непрекѫснат интерес сѫстоянието на родината и си го обяснява с лошата организация и безогледна фаворизация, спекули, гешефти и безредие. Всяко сведение за поругана семейна чест кара войника да изтрѫпва.

„Дома царува немотия, гладория и мизерия“. (7. и 11. пехотни дивизии).

V. „Мирѫт.

. . . Интересно в психологическо отношение е твѫрдението в един от рапортите, че всеки войник „интимно жѫдее мира, дори срещу отстѫпки от наша страна“.

VI. „Симптоми.

Изтѫкнатите в предходните глави данни относно физическата умора, нервното изтощение, неутешителната действителност в родината сѫ естественият извор на всички лоши мисли и на всяко ядовито настроение у войника. Има вече симптоми явни на тази преумора. Рапортите решително опровергават всяко тѫлкуване на тези симптоми, като резултат на една агитация, напротив, в рапортите се изтѫква, че тѫрпението на войниците е почнало да се изчерпва, задето хлябѫт им се намалява, задето облекло не им се дава, че на фронта се е явила вече и мисѫл, какво противникѫт е отзад, а гладѫт именно щял да тури край на изтезанията и ще доведе мира. Слаби се явяват гласовете на разни антиимпериалисти и антибуржоазисти всред непосредствените преживевки и здравия смисѫл на нашия войник. Трябва да се изтѫкне, че при някои симптоми се посочва, като една от главните причини, нетактичността на близките до войника офицери.

. . . „Оплаквания има от войниците: 1) за нападение на тяхната семейна чест, 2) за безгрижието на кметовете и секретар бирници за запазване имота и живота на хората, 3) за нередовно изплащане на реквизицията, 4) за рушветчилѫка и изнудванията от страна на чиновници. Тия оплаквания се излагат в докладните записки на войниците-селяни. У по-интелигентните войници се констатира недоволство от работите назад, което недоволство, ако и да не е формулирано в записки, но е извѫнредно опасно“. (58 пех. полк).

. . . „Един взвод от 3/9 рота*) прояви през януарий 1918 г. непослушание кѫм своя ротен командир за да продѫлжи работата за укрепяване на позицията. Като основни причини на отказа, бригадния командир посочва:

1. Дѫлготрайното напрежение под постоянният огѫн на неприятеля,
2. Мисѫлта, че края на войната не се види.
3. Мисѫлта за злоупотребите в тила,
4. Намаление на хляба (800 грама), липсата на облекло и обувки,
5. Нетактичността на ротния командир, който бил произведен в офицерски чин от подофицер.

При това бригадния командир изтѫква, че в полковете досега не е забелязано влияние на социялистически агитации“. (2. бригада от 2. тракийска дивизия).

Изложение за сѫстоянието на духа на частите от действующата армия от 15. II. до 31. V. 1918 г.**)

I. „Жизнени и бойни условия.

. . . На фронта: в края на май дажбата (хлябна) на книга е средно 700 гр., а в действителност войника получава не по-вече от 600 гр. При това още през м. февруарий този хляб е от брашно с примес, според

---

*) 3. рота от 9. пехотен полк.

**) Правим най-кратки, но точно по оригиналните изложения извадки. — Б. А.

предписанието, 50 % царевица, а в сѫщност още през м. март 75 % и в края на м. май 100 % царевица. Това е хляба при една чорба сѫщо тѫй слаба.

. . . „Един апетит ми се е отворил за ядене, тѫй че не ми остава нищо за ядене. . .“ (Войнишко писмо 7 дивизия, 17. II. 1918 г.).

От родината: Немотия, мизерия, неуправия.

С тези три думи може да се изкаже всичко, що се пише в изложението от Щ. Д. А.

4. „Душевно сѫстояние на войник“.

. . . „Дотегнало е на всекиму вече; това се вижда и чува навсекжде. Па и много още има, догде дойде края. Тѫрпение вече не остана, но още караме докато може“. (Войнишко писмо, 7 и 11 дивизи 1. II. 1918 г.).

8. „Общи черти на бойния дух.

С тон несигурен началствующите лица говорят за сѫстоянието на духа, правят разграничение между настѫпателен и отбранителен дух и изтѫкват, че войниците били решени до край да бранят позициите. Този тон на рапортите свидетелствува, че духа в частите се намира в неособено стабилно положение. Характерно е, че като се споменуват някои ограничени операции срещу неприятеля, казва се, какво в частите „все още“ имало настѫпателен дух“.

V. „Симптоми

1. През март, април и май на фронта владее яд поради неуредиците назад.
2. Идеята за мир е била демонстрирана под разни предлози.
3. От февруари до края на май анонимните заплашвания и подстрекателни писма и вѫзвания зачестяват“.

Свѫршихме с най-кратки извадки от „изложенията“. Смятаме, че картината за сѫстоянието на духа на действующата ни армия през 1918 г., според официалните донесения и оценки, е ясно нарисувана.

И действително, още от пжрвата половина на войната, щом бжлгарския войник беше прикован на позициите в Македония, Тракия и Добруджа, имаше изгледи, че той мжчно ще изтрае докрай. С това приковаване на нашия войник, централния сжюз се лиши от най-ценното му качество — силно настжпателния дух на бжлгарския войник. По този начин този войник трябваше да води мжчителната за него позиционна война и по необходимост да постави балканския фронт в пжлна зависимост от западния. Най-после, сжс сжщото приковаване бжлгарския войник се поставяше в постоянно полубездействие, но всякога в напрегнато сжстояние, което вследствие необикновената за него джлготрайност, разлагаше бавно но сигурно бжлгарската армия. Бжлгарския войник трябваше да извжрши чудо — да превжзмогне себе си. Да искаме това от него като маса, значи да искаме невжзможното.

Да минем кжм последните дни на войната:

Новините от западния фронт не бяха утешителни за нас. Германците, които извадиха от строя Русия и Ромжния изпяваха своята лебединна песен. Сжглашенците имаха вече предимство на фронта, подпомогнати най-вече от пресни американски войски. Принципите провжзгласени от Уилсона, даваха голями надежди на всички ни. Корупцията в Бжлгария беше взела неимоверни размери и като че вржщане нямаше. На фронта войниците бяха хранени и обличани от зле по-зле. Бжлгарския войник се биеше, но изгледи за краен успех той, сжс своя прост но схватлив ум не виждаше. Духа му, при тази обща и известна нему обстановка, отпадаше от ден на ден. Обща апатия и отчаяние го завладяваше. Трябваше един силен напор от страна на противника, за да се почне ужасното начало на нещастния край. И действително, този напор се извжрши през средата на септемврий 1918 г. срещу 2. и 3. дивизии.

Тази офанзива на сжглашенците не беше изненада за германското командуване, както мисли подполковник Юнцижер. В оценката, която щаба на 11. армия дава на положението от 1.IX. до 10 IX 1918 г, според оперативния бюлетин на Щ. Д. А., четем следното:

„Щаба на 11. армия е на мнение, че от показания на сржбски бегжлци в свржзка с другите наблюдения, не остава никакво сжмнение, че противника подготовлява едно нападение източно от източна Черна, главният удар на което вероятно ще бжде насочен срещу

позициите на Добро поле, обаче трябва да се разчита, че не се касае само за едно местно нападение срещу този пункт, а по-скоро за едно нападение на по-широк фронт от двете страни на Добро поле“ и пр.

Както изглежда, виновник за пробива на Добро поле е случайността, защото фон Шолц казва, че взел всички мерки, които трябвало да вземе за предотвратяване удара и после пробива. Вината той хвжрля на масата бжлгарска пехота. Началника на 2. дивизия хвжрля вината на германското командуване, че употребявало резервите за пазене своите щабове и на своя предшественик и сжсед отлево. Сжседа му отлево — началника на 3. дивизия пжк твжрди, че ако има невинен човек за пробива на Добро поле, то е той и никой друг. Но никой от тях не казва дали от неговата оценка за боеспособността на подчинените му части не е последвал този пробив? Всички знаят, че духа на тамошните бжлгарски части е бил „едвам удовлетворителен“ и пак ги джржали вжв верижно разположение, за да се разложат при пжрвия напор!

Противника още от 11. IX. 1918 год. започва сериозно разузнаване на 12. и 13. септемврий води оживена артилерийска стрелба. На 14. IX., след тричасова унищожителна и минна стрелба е атакувал на много места, но бил отбит от частите на 2. дивизия. На 15.IX. след денонощна непрекжсната артилерийска и минна подготовка в участжка на Добро поле (2. дивизия), а след няколко дневна артилерийска подготовка на фронта на 3. балканска дивизия, противника с превжзходящи сили е атакувал и заел предните ни позиции на Добро поле, Бахово, Ветреник и Кукуруз. Нашите загуби били много голями. От 29. и 32. пехотни полкова имало от 150—200 бойци в строя след нападението на противника! Сжщия ден още, на 1/8 бригада*) всички машини без няколко картечници и шкодови батареи останали в ржцете на противника.

Едвам на 16. IX. започнала да пристига помощ от два пехотни полка и пет батареи! Фон Шолц казва, че бжлгарската пехота отказвала да се бие. Разбира се, това става, но вече много по-кжсно. Отначало някои полкове сж пострадали толкоз много, че сжпротивата им е била невжзможна. Напр. 29 пех. полк имал само за 20. IX. 1700 долни чинове ранени и убити и ранен камандира на полка! При такива загуби коя част с „удовлетворителен“ дух ще се удѫржи?

---

*) 1. бригада от 8. пех. дивизия.

И така, непосредствените причини за пробива на „Добро поле“ според нашето скромно мнение, сѫ били:

1. Необикновения напор на противника, който атакувал с двойно по-вече пехота и си служил с тройно по-вече артилерия.

2. Понижения дух на нашите войски, до степен „едвам удовлетворителна“ и отказа ѝ впоследствие да се бие.

3. Несвоевременното изпращане на резерви от нашето командуване, респективно германското.

4. Неспособността на висшите началници да се справят заблаговременно с положението; предвидливостта и навременната разпоредителност сѫ качества на талантливи генерали, само те имат ум и воля да се справят с такива опасни моменти.

Остава тѫмен и неизяснен вѫпроса, кой подтикна с хиляди бѫлгарски войници и маса подофицери и офицери да напустнат позициите си и да се опѫтят на тѫлпи, сѫс слаба организация кѫм Кюстендил и София, „да правят революция“. Дали това е извѫршено предателство от някои бѫлгари, които по този начин искаха „да спасят Бѫлгария“, или е почин на самите бунтари и недоволници, бѫдещето ще открие. За сега това е още тайна. От изложението, което прави Г. Дамянов в своята книга*) „Истината на септемврийската революция“, не е сѫвсем ясно, как за няколко дни само беглеците от фронта, войници и подофицери, се организират и отиват да наказват виновниците за народната катастрофа. Вярно е, че една част от водителите на земеделческата партия, които застанаха на чело на тия организирани тѫлпи и които искаха да правят революция, с цел да накажат своите политически противници, приписва на себе си заслугата на народни спасители, в случай че би успяла тяхната „революция“. Еднаж така, сѫщите водители трябва да се сѫгласят с логическото заключение, че е най-голяма вероятността, щото те да сѫ изпращали хора, или сами да сѫ агитирали на фронта против войната. Тия водители трябва да се сѫгласят, че може да има доза от истина мѫлвата, какво

---

*) Георги Дамянов, Софийски нар. представител. Истината на септемврийската революция в Бѫлгария от 17 до 30 септемврий 1918 г. стр. стр. 26—38.

сѫ преговаряли по един или друг начин с противника. Ако те празнуват в особен ден тяхната „революция“, ще трябва да приемат и прозвището на нейни организатори по логическо начало.

Както и да е, но ние подѫржаме, че ако през септемврий 1918 г. фронта ни не беше пробит и ако управниците ни не успееха поне да сключат примирие покѫсно, ние щяхме да бѫдем свидетели на погром много по страшен от този, който ни сполетя и края на който не се знаеше какѫв ще бѫде, но който край сигурно щеше да е много по-нещастен отколкото можем да си го представим. Така бяха трѫгнали бѫлгарските работи тогава!

Като се вземе пред вид общото изтощение до което бяха достигнали армия и народ, че подводната война не даде очакваните резултати на германците, че германската и австро-унгарската армии не мѫрдаха нито крачка напред, когато сѫглашението разполагаше още с неизчерпаеми сили, че ние заедно сѫс сѫюзниците ни бяхме откѫснати от останалия свят, че напрежението ни беше стигнало до най-високата точка и че корупцията в тила предизвика разложение на фронта, неможеше да се очаква нещо добро за бѫлгарския народ и армия. Бѫлгария оставаше с една малка печалба — че не беше прегазена от неприятелски армии, което прегазване би било най-голямото наше нещастие.

Няма да говорим по-вече за армията. Тя, като сѫздание на народа сѫдѫржаше в себе си всички положителни и отрицателни качества, с които сѫществуваше бѫлгарския народ. Всички отрицателни качества, които вкупом бяха причина за погрома, се материялизираха, ако можем така да се изразим, преминаха единствено чрез армията ни през 1918 год.

Устрема на бѫлгарския войник, както през 1912—13 г., така и през 1915—17 год. — това е отличното му качество на жизнеспособен народ и несѫкрушимото му желание да обедини силите на всички бѫлгари, за достигане другите по-напреднали народи. Неиздѫржането докрай — това е липса на добра организация в народа, отсѫтствието на постоянство и колективна воля, да се изкара благополучно еднаж почнатата работа и слабо развита гражданственост. Корупцията в армията — това е слабата почит кѫм законите в дѫржавата, развит егоизѫм, слабо развити общественост и гражданственост.

Училището. Интелигенцията. Както бѫлгарското училище, така и бѫлгарската интелигенция ще разгледаме от точка зрение на влиянието, което указаха вѫрху погрома ни. С това, разбира се ще трябва да докажем, че училището и продукта му — интелигенцията, вѫобще сѫ могли да имат такова влияние. Колкото и невероятно да се вижда на прѫв поглед това положение, но според нас, системата на обучение и вѫзпитание в бѫлгарското училище спомогна косвено, както за войните през 1912—1918 г., така и за катастрофите, които ни сполетяха както през 1913 г., така и през 1918 год. А училището наложи този печат единствено чрез своя продукт — бѫлгарската интелигенция.

Вѫв всяка сѫвременна дѫржава училището е една от най-важните теглилки както за умствения уровен, така и за културния напредѫк на един народ. Там, найчесто е и мястото, кѫдето се насочва и проявява пѫрвоначалната обществена подготовка на гражданите в една страна. Почти всички граждани на тази страна, които свѫршват училището, отиват в казармата като войници. От тук вѫзниква и обществено дѫржавния характер на врѫзката между училището и казармата.

Бѫлгарските прогимназии, гимназии и университет сѫздаваха и продѫлжават да изкарват интелигенцията на бѫлгарския народ, която интелигенция образува найглавния кадѫр от чиновници и хора на свободни професии. Те изкарват умствените водачи на бѫлгарския народ, които водачи стоеха на чело на сѫщия през войните 1912—1918 год.

Училището ни като една от причините за погромите през 1913 и 1918 год. се изрази в това, че то изкарваше своите вѫзпитаници в политическият и обществен живот такива, че те скоро се покваряваха и сѫздаваха условия за тия погроми.

Сѫвременното бѫлгарско училище се роди в доосвободителния период на Бѫлгария, изпод турското иго.

„Пѫрвата отличителна черта на нашето вѫзраждане е, че то бе просветително. Докато сѫрби и гѫрци се втурнаха на политическата сцена на XIX век с пушка в рѫка, бѫлгарския народ почна своето ново битие, печатайки книги и откривайки училища. Един дѫлѫг период на народно самообразование предшествува у нас сериозният опит за революция. Тѫй се сѫздаде традицията на просвещението, която поддѫржа до известна

степен равновесието между политическия напредѫк и умственото развитие на нашия народ.*).

Това е така. Действително, от килийчото училище още през средата, а особено през втората половина на XIX век, бѫлгарските училища никнели като гѫби. Те сеели просвета на родният език. Почнало се небивало сѫревнование в откриване на училища, необикновено за оня период от време и за робското бѫлгарско племе. Начело на този подем стоели бѫлгарският учител и свещеник. Учителя отначало от занаятчия-учител, се преврѫщал постепено в учител по професия. И понеже нямало по-подходящи хора, които да се постават на чело на бѫлгарския подем, такава чест по необходимост се паднала на бѫлгарският учител, а после на бѫлгарския свещеник и тѫрговец. Борбата отначало главно религиозна, се обѫрнала в просветно религиозно-политическа. Бѫлгарският учител преди освобождението ни е бил истински народен водач кѫм просвета, свобода и култура. Пѫк и през турското робство, както бѫлгарската обществена мисѫл, така и бѫлгарската кулура не били много сложни, та не изисквали усилена работа на хора сѫс всестранна култура. Едничкия стремеж на бѫлгарина, в който се стопявали всички други, е бил стремежа за политическо и духовно освобождение от турци и гѫрци.

След освободителната война Бѫлгария имаше вече нужда от своите интелигентни сили за най-разнообразните дѫржавни нужди. Ученолюбието на бѫлгарите накара много млади бѫлгарчета да се впуснат в добиване на знания чрез училището. От друга страна, липсата още отначало на чиновници за най-разнообразните отрасли на бѫлгарския дѫржавен организѫм привлече много бѫлгарчета в учебните заведения било в Бѫлгария, било в странство. Контингента на тези младежи се увеличи особено от тези градовце и села, в които през турско време цѫвтеха занаятите и местната дребна индустрия и които, след освобождението ни изгубиха много от своите вѫтрешни и вѫншни пазари от конкуренцията на европейската индустрия. Тия градове и села бяха в по-голямата си част балкански. В тях земеделието беше слабо развито, а тѫрговията още в зачатѫк и нерозово бѫдеще.

---

*) С. Радев — Строителите на сѫвременна Бѫлгария, т. I, Вѫведение, стр VII и VIII.

И така наплива на ученици предизвика постепенно увеличаване на училищата в Бѫлгария. Но тия училища бяха в по-голямата си част общообразователни. Този, който ги свѫршеше нямаше друга специялност, освен да бѫде „учен човек“, който не е пригоден изобщо за практическа работа, било в тѫрговия, било в ступанство, било в занятия. Тия, които свѫршваха училищата — гимназии и прогимназии, рядко се врѫщаха на частна работа, бягаха от нея и приемаха дѫржавна служба.

Веднага след освобождението ни от турците почти липсваха специялни училища. Постепено, но в ограничено количество се отваряха земеделски, железарски, дѫрводелски, тѫрговски и пр. училища. Пѫк и нуждата от такива специялни училища не беше толкоз назрела при този пѫрвобитен икономически и ступански строй, що имаше Бѫлгария, при все че нуждите в тази посока изпреварваха доста отварянето на специялни училища. Екстензивно земеделие, почти никаква модерна индустрия, липса на железници, почти нищожен вѫтрешен капитал — ето икономическия и ступански вид на страната ни след освобождението. Каквото и да станеше, неможеше изеднаж да се сѫздадат условия за откриване в по-голямо количество специялни училища. От друга страна чисто умствения труд беше на голяма почит в бѫлгарския народ. Като че не беше така с физическия. Всеки баща, който имаше вѫзможност, пращаше син си да става чиновник и се считаше горд ако има син свещеник, учител, лекар, офицер, инженер или просто обикновен чиновник.

Учебното дело у нас след освобождението не беше поставено на правилни и здрави основи. Тази неправилност се сѫстоеше в това, че професионалните училища бяха недостатѫчни за задоволяване нарастващите нужди. От друга страна и сѫществуващите не се насѫрдчаваха достатѫчно от дѫржавата и частните лица. Бѫлгарското училище доби преимуществено общообразователен вид. Нямаше достатѫчно развита специализация в учебното дело за разните отрасли на икономическия живот. Поради това дѫржавата неможа да сѫздаде едно вдѫлбочаване на бѫлгарската интелигенция в тези отрасли. Независимо от това, в бѫлгарското училище от общообразователен характер само обучаваха (учеха), но почти не вѫзпитаваха. Интелигенцията, която отиваше в живота, свѫршвайки училището, биваше с доста отвлечени познания вѫрху най-разни вѫпроси, но с малко практичност. Обикновено щом един младеж свѫршеше гимназия, а особено висшето училище, той неофициялно получаваше диплом за капацитет по всички дѫржавни и обществени вѫпроси. И в края на краищата се получи един общ тип на бѫлгарски интелигент: всезнающ, повѫрхностен и хранящ се само от дѫржавната трапеза, интелигент, който бягаше от физически труд. Да, може би за много хора това ще се види странно, но в Бѫлгария физическия труд беше противник на интелигенцията, той беше достояние само на простите.

Насоката на учебното дело в Бѫлгария след освобождението ни остана чак до днес почти една и сѫща— тази която посочихме по-горе. При тази насока общеобразователните училища, особено в периода от 1905—1915 г. увеличиха в % много своите ученици за сметка на специялните, както ще видим от долните таблици. С това пѫк се увеличаваха и хората, които чакаха да заемат само дѫржавни служби. В този период, именно, може да се говори за умствен пролетарият у нас. Но твѫрденията, които тук поддѫржаме не ще бѫдат с голяма доказателствена сила, ако не прибегнем кѫм статистически данни. Действително, данните за един период от около двадесет години, с каквито ние разполагаме, неще бѫдат много убедителни за нашето твѫрдение, но все пак може да ни дадат горе-долу понятие за опѫтване. Пѫк и нямаме в Бѫлгария официални данни за по-дѫлѫг начален период.

Таблиците които представяме по-долу сѫ извлечени от нас: част от официалните издания на дирекцията на статистиката и част, от необнародваните сведения, които има сѫщата дирекция. Както извлеченията на тия данни, така и групировката им е изцело наша работа, така че опущенията и неверностите, ако се укажат такива, сѫ само наши. Ще почнем от 1895 год., откогато и започват данните които нашата дирекция на статистиката има. В тези данни, както ще се види, не фигурират чуждестранните училища в Бѫлгария, които се смятат за частни: медресета, грѫцки, френски и американски. Присѫединяването на статистически данни за тези училища ще допринесе малко, защото интелигенцията, която е излязла от тези училища е имала сравнително слабо влияние вѫрху бѫлгарския политически и обществен живот, с изключение на тази, излязла от френските и американски училища, която е малобройна. Сжщо така нямаме данни и за броя на следвалите и свжршили учебни заведения в странство, защото няма такива данни у нас. Безспорно е, че ако имахме и тези данни, изводите ни щяха да бждат по-неоспорими, но ще си останем само с едно „ако". Ще сумираме числата по за пет учебни години изведнаж, защото ни трябват по-вече общи, отколкото отделните числа за всяка учебна година и за всяко учебно заведение. Сведенията сж само за мжжете. (Виж таблицата на стр. 83).

Ако сравним данниите за общообразователните сжс тия за специялните училища, ще получим следното:

Вижда се много нагледно от горната сравнителна таблица (стр. 83), че числото на учениците, които сж следвали в народните класни училища надминават няколкократно това на учениците, които сж следвали специялните училища (стр. стр. 84 и 85). Относителния разтеж на учениците, които сж следвали в народните класни училища в сравнение с тези, които сж следвали специялните училища се забелязва особено в последните две петолетия — 1905 — 1915 год. Според нас, имено тази грамадна маса от интелигенция и псевдоинтелигенция, която е следвала, в народните класни училища и която няма своя специалност, е била най-активната участница в нашия политически и обществен живот от освобождението ни до днес. Преди да разгледаме по-подробно това наше твждение и да вадим необходимите заключения, ще се повжрнем малко назад — за родоначалниците на тази интелигенция.

След освобождението ни от турците, малкото интелигентни сили с които разполагала Бжлгария, сж били вжзпитаници преимуществено на руските учебни заведения и после на Габровската гимназия и Роберт колеж. Една малка част от тези сили получила образованието си в Ромжния, Гжрция, Сжрбия и западноевропейските джржави. Най-голямо влияние вжрху идеите на бжлгарската интелигенция тогава е имала безспорно руската. Това влияние е било голямо по няколко причини: пжрво — бжлгарите следвали по онова време, най-много в руските училища; второ — благодарение сродността на двата славянски езици; трето — преселението на много бесарабски бжлгари след освободителната война в Бжлгария и най-после—участието на руските войски в нашето освобождение. А руската интелигенция в онази епоха живеела особен живот, далеч

I. Народни класни училища—учебни 1895—1915 год.

Категории училища	1895—1900 уч. год.				1900—1905 уч. год.				1905—1910 уч. год.				1910—1915 уч. год.			
	Училища	ученици			Училища	ученици			Училища	ученици			Училища	ученици		
		Всичко запис.	Останали до края на уч. год.	Свжршили с успех		Всичко запис.	Останали до края на уч. год.	Свжршили с успех		Всичко запис.	Останали до края на уч. год	Свжршили с успех		Всичко запис.	Останали до края на уч. год.	Свжршиии с успех
Прогимназии¹)	1441	66479	5295	5278	558	43107	36926	4537	545	58784	52218	7413	1323	157405	134716	19722
Непжлни гимназии	75	28509	23873	1673	70	18454	16012	1538	111	32300	29277	3536	102	33008	28656	3063
Гимназии		40323	34112	2652	47	29514	25926	3228	83	41975	37588	5855	$\frac{102}{10}$	60540	52035	3946*
Рекапитулация	1561	135311	110937	9613	675	91075	78864	9303	739	133059	119053	16804	$\frac{1527}{10}$	250953	215407	26731

---

¹) В тях влизат и V и VI отделения и непжлни прогимназии.

Цифрата в знаменателя: гимназиялни класове при педагогическите училища.

* През 1912—1913 год. не е имало абитуриенти в края на годината.

II. Специялни мжжки училища, учебни 1895 — 1915 год.

Категории училища	1895—1900 уч. год.				1900—1905 уч. год.				1905—1910 уч. год.				1910—1915 уч. год.			
	Училища	ученици			Училища	ученици			Училища	ученици			Училища	ученици		
		Всичко запис.	Останали до края на уч.год.	Свжршили с успех		Всичко запис.	Останали до края на уч.год.	Свжршили с успех		Всичко запис.	Останали до края на уч.год.	Свжршили с успех		Всичко запис.	Останали до края на уч.год.	Свжршили с успех
Педагог. отд. и от 1901 год. педагог. у-ща	27	4319	3711	351	25	3699	3483	408	32	3726	3083	749	23	727	654	356
Духовни у-ща	7	2017	1951	254	5	807	784	199	5	664	642	59	16	1542	1399	239
Селско-ступан.	19	1501	1379	219	37	1829	1729	486	59	1935	1320	425	37	1881	1625	719
Занаятчийски	26	1129	866	170	10	462	373	74	43	1415	946	183	78	3681	3131	569
Тжрговски	5	1251	1038	47	14	1920	1757	260	33	3671	3351	492	40	6665	5913	649
Фелшерско-медицински	3	107	106	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	54	54	34
Военно	1	?	?	?	2	1506	1475	249	5	3486	3130	946	4	3139	2907	1369
Рисувално [худож. индустриялно]	4	337	212	103	5	497	375	10	5	540	446	40	5	660	611	54
Горско	3	152	137	36	1	50	45	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Университета	2	662	616	79	5	2922	1670	458	5	4893	?	471(?)	1[?]	255[?]	?	?
Машинно у-ще при флота	—	—	—	—	1	65	65	13	5	375	202	58	4	375	301	51
Минно у-ще при флота	—	—	—	—	1	17	17	8	2	40	—	—	—	—	—	—
Огнярно	—	—	—	—	1	23	23	12	5	90	52	21	—	—	—	—
Музикално	—	—	—	—	—	—	—	—	2	57	26	—	4	149	129	?
Ветеринарно подофиц.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	145	145	139
Висши педаг. курсове	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	10	186	169	72
Рекапитулация	97	11475	10016	1259	107	13797	11776	2177	201	20892	13198	3444	225	19439	17038	4251

Забележка: В специялните училища сме изхвърлили сведенията за школата за зап. подпоручици.

III.

Категории училища	1895—1900 уч. год.				1900—1905 уч. год.				1905—1910 уч. год.				1910—1915 уч. год.			
	училища	ученици			училища	ученици			училища	ученици			училища	ученици		
		Всичко запис.	Останали до края на уч. год.	Свършили с успех		Всичко запис.	Останали до края на уч. год.	Свършили с успех		Всичко запис.	Останали до края на уч. год.	Свършили с успех		Всичко запис.	Останали до края на уч. год.	Свършили с успех
I. Народни класни у-ща	1561	135311	110937	9613	675	91075	78864	9303	739	133059	119053	16804	1527/10	250953	215407	26731
II. Специялни училища	97	11475	10016	1259	107	13727	11776	2177	201	20892	13198	3444	225	19439	17038	4251

изпредил живота на голямата маса от руския народ. У нея липсвали „практични хора“, както говори Достоевски в един свой роман. Затова пък тази интелигенция е била пълна с идеялизъм и либерализъм. Либералните и свободолюбиви идеи, зарад които руската интелигенция отиваше на заточение, сж били идеи и на тази голяма част от бжлгарската интелигенция, която е била под влияние на руската. Този либерализъм и идеялизъм бяха пренесени в Бжлгария. Може да се каже, че под влиянието на тия свободолюбиви идеи, бжлгарската интелигенция спомогна най-много за сждаването на нашата конституция, която в нищо не се отличаваше от най-либералните конституции на европейските държави. Но бжлгарските местни условия и влиянието на местните интелигентни сили, отклониха доста мечтите на руските ученици.

Голямата нужда от държавни чиновници и хора на свободни професии в Бжлгария след освобождението, погжлна маса интелигентни сили, които постжпваха на служба. Училищата, които ежегодно растеха, попжлваха недостига. От друга страна, зараждающия се градски живот, мизерните условия на живот в селата и неприятния физически труд в тях, изпратиха в скоро време синовете на по-заможните селяни в градовете, които синове предпочитаха да бждат чиновници.

Влиянието на вжншни и вжтрешни фактори предизвика постепенно сждаването на няколко политически партии в свободна Бжлгария. Тези фактори станаха причина за ожесточени политически борби в още незакрепналото ново княжество. Това ожесточение, благодарение липсата на закрепнал политически морал в бжлгарския народ, указа развращающе влияние вжрху бжлгарската интелигенция. Борбата на политическите партии се водеше с простени и непростени средства. Тези партии набираха своите сподвижници и сжчувственици на пжрво място измежду бжлгарската интелигенция, която беше най добрия разпространител на партийните им идеи. И понеже, както споменахме, в Бжлгария нямаше закрепнал политически морал, който пжк предполага по-голямо гражданско и обществено сжзнание, бжлгарската интелигенция, особено тази, която нямаше определена специялност, подпадна всецяло под влиянието на партийните водители, които олицетворяваха отделните политически партии. Положението достигна до там, че почти всеки интелигент водеше политическа борба дотолкоз, доколкото тази борба можеше да му достави средства за незаконно забогатяване. Пѫрвоначалният идеализѫм на тази интелигенция се изпаряваше постепенно от бѫлгарската действителност. Интелигенцията подпядна под това влияние още и затова, че отначало всички, а после по-голямата част от чиновниците бяха сменяеми и те отиваха и дохаждаха на служба заедно сѫс своите партии. Влиянието на политическите партии вѫрху тази част от интелигенцията, която имаше свои специялни занаяти неможеше да бѫде така голямо, защото специялния занаят даваше на своя носител средства за живение, независимо от това, коя политическа партия управлява. Не беше, обаче, така с интелигенцията, която свѫршваше курса на общообразователните училища. Хората от нея имаха само един общ етикет — учен човек и нищо по-вече. Тази интелигенция в болшинството си беше неспособна за друга работа, освен за чиновнишка. Ето тук имено лѫсваше и голямата зависимост на тази интелигенция от управляющата политическа партия. Голяма част от това интелигентно чиновничество постѫпваше и напускаше дѫржавната трапеза заедно с политическите партии кѫм които то принадлежеше. Но, голяма част от тази интелигенция менеше политическите си убеждения сѫс сменяването на управляющите партии. Това тази интелигенция правеше, защото не искаше да напуска своите топли чиновнишки служби и произтичащите от тях материални облаги. Тия хора бяха готови всякога на компромиси. Политическите пѫк партии се стремеха да облагодетелствуват своите сѫпартизани, за заякчаване своята политическа сила в малка Бѫлгария. Така се сѫздаде корупцията в бѫлгарското чиновничество, която стана една язва в бѫлгарския дѫржавен организѫм. Рѫководителите на политическите ни партии, чиито морал не стоеше много по-горе от морала на споменатата интелигенция, използуваха последната за чисто свои партийни цели и вѫв вреда на Бѫлгария. Най-голямата маса от бѫлгарския народ, който се зинимаваше с политика дотолкоз, доколкото се накѫрняваха неговите материялни интереси, подпадна всецело под влиянието на тази интелигенция — чиновници, която го лѫжеше с най-голями обещания в предизборните борби. Водачите на политическите партии си служеха с тази част интелигенция като с агенти на застрахователни дружества, когато трябваше да агитират за партийните каузи между

населението. И тази е една от причините, които поставяха повечето политически партии в смешно положение — партия, която току-що е имала болшинство в народното сѫбрание, щом паднеше от власт получаваше в опозиция едвам няколко мандати. И обратно — една партия, която е имала голямо меншество непосредствено след това, дойдеше ли на власт, получаваше грамадно болшинство в сѫбранието.

Ако голямата част от бѫлгарската интелигенция не беше така продажна на политическите партии, навярно не биха се случвали политически изненади, които ставаха често. Ако интелигенцията имаше развит политически морал, навярно не би станало увличането на бѫлгарския народ вѫв войната 1915—1918 год. Ако у нас интелигенцията служеше по-малко на политическите партии, отколкото на Бѫлгария, участието ни в общоевропейската война щеше да бѫде сигурно сѫвсем друго. Незнаем как инак да обясним инертното дѫржане на бѫлгарската интелигенция в надвечерието на общоевропейската война, когато цялата опозиция в Народното сѫбрание беше против правителствената политика на Д-р Радославовото правителство. Тя, интелигенцията вѫрвеше като по правило с управляющия.

От таблица III се вижда, какво голямо количество хора свѫршваха общообразователните учебни заведения в сравнение с тия, които свѫршваха специялните. От тях, колкото и да се губи в живота, най-голямата част оставаше на дѫржавната трапеза. И за да си осигури сѫществуването тази част в болшинството си крадеше, за да скѫта „бели пари за черни дни“. Друг би бил вѫпросѫт, ако учебното дело у нас беше уредено малко по инак. Да се дадеше по-голям превес на специялните училища, за което условията бяха не само благоприятни, но и налагаха това. Тогава по-голямата част от интелигенцията ни щеше да има в рѫцете си по един занаят, нямаше да бѫде в тяжест на дѫржавата и щеше да бѫде несравнено по-независима от политическите партии. Такава интелигенция, разпрѫсната тогава по необходимост и в най-затѫнтените краища на нашето отечество, щеше да повдигне умствено народните маси и щеше да бѫде истински тяхен водач. Да, сѫвсем друг вид щеше да има бѫлгарския народ тогава, и по този начин щехме да отстраним до голяма степен вредното влияние на зародилия се и у нас умствен пролетарият.

Безспорно е, че една част от недостатѫците на интелигенцията, която свѫршваше общеобразователните учебни заведения би се поправила, ако системата на обучение в тези заведения, беше по-друга. Ние само загатнахме по-горе, че в нашите гимназии и прогимназии почти само обучават, но не вѫзпитават. Погледнете програмите на тези учебни заведения, за да се уверите в това което твѫрдим. Като правило е, че щом учителя предаде урока на учениците си, той вече малко се интересува какво става с тях по-нататѫк. Впрочем интересува се малко — гледа, дали учениците пазят вѫншно благоприличие. До тук спира у нас надзора на учителя вѫрху неговите ученици. Вѫн от това, у нас се изучават много малко приложни в живота предмети, за да не кажем никак. Физическото и нравствено вѫзпитание на нашите младежи е почти изключително дело на частната инициатива, но не и на дѫржавата в лицето на учителя: работа за насаждане на граждански, обществени и отечествени добродетели почти не се вѫрши от учителя. Последния не се чувствува духовен рѫководител на своите ученици, не се приобщава кѫм тях, а се дѫржи като някой страж, който следи кой не си е научил добре уроците. И кагато учениците, още с незакрепнали понятия вѫрху всички житейски вѫпроси, излезли в живота, се сблѫскват с лошата бѫлгарска действителност, те в повечето случаи вѫрвят по отѫпканите пѫтища, сѫздадени от тяхните предшественици. Прибавете кѫм това липсата на обществено и гражданско сѫзнание в по-голямата част от народа ни, вие ще сѫзнаете в какво безизходно положение се поставят младите подрастающи интелигентни бѫлгарски сили. И незнаем до кѫде бихме достигнали в това направление, ако не бяха на лице здравия бѫлгарски усет и стремежа ни за национално обединение. Все таки ние трябва да благодарим най-много на обстоятелството, че се намираме в периода на вѫзрастающата ветва като народ, което най-много ни е запазило от погубване. Двата споменати фактори — здравият усет и стремежа ни за национално обединение, според нас, вѫзпираха най-много окончателния морален упадѫк на бѫлгарската интелигенция, чието влияние вѫрху бѫлгарската действителност беше повечето отрицателно.

Водителите в дѫржавния ни и обществен живот неможаха да се издигнат като добри дѫржавници и общественици. Те, вместо да използуват по-рационално

силите на тази интелигенция-чиновници, сами сееха корупцията в нея, за достигане на своите чисто партийни цели. А тези цели биваха егоистични и не всякога сѫвпадаха с висшите дѫржавни интереси.

Накратко: постановката на учебното дело в нас, след освобождението ни, беше — отваряне по-вече прогимназии и гимназии, а сѫвсем малко специялни училища. Бѫлгарската интелигенция предпочиташе да се предава по-вече на умствен труд и бягаше от физическия. Тази интелигенция, която излизаше от прогимназиите, гимназиите и университета, усилена от македонската интелигентна емиграция започна да превишава необходимото от нея количество за дѫржавния ни и обществен живот. Сѫздаваше се постоянно увеличаващ се кадѫр от излишек на такава интелигенция, която предлагаше само своят умствен труд. Освен това честата смена на управляющите политически партии и лошата практика на чиновническата сменяемост, даваше вѫзможност на политическите водачи да настаняват свои хора и да изхвѫрлят от служба политическите си противници. Уволнените чиновници образуваха винаги една недоволна и вечно критикующа управниците част. Едни от тази част отиваха кѫм други партии, а други, за да не гладуват, при известни условия, биваха приемани в управляющите партии, като най-често правеха компромиси сѫс своите политически убеждения и сѫс сѫвестта си. От тези безчислени компромиси интелигенцията се покваряваше и внасяше тази своя поквара в дѫржавният и обществен живот. Интелигенцията, за която току що споменахме, вземаше най-активно участие в политическите борби на страната и подпадаше всецело под опеката на една или друга политическа партия. Представете си голяма част от сѫщата интелигенция в услуга на бѫлгарските управници за вкарване народа ни в общоевропейската война, която народа нежелаеше и вие ще схванете вредната роля, която изигра бѫлгарското училище чрез продукта си — бѫлгарската интелигенция. В тази интелигенция липсваха две неща: независимост в убежденията и национален идеализѫм. Пѫрвата черта интелигенцията ни не е притежавала почти от след освобождението на Бѫлгария, а втората се изврати, благодарение на непрекѫснатите политически борби. У нас не липсваше толкоз ум, колкото силни характери и честни интелигентни сили, които да поставят дѫржавните и общонародни интереси над партийните.

ГЛАВА II.

Икономически причини.

Икономическата мощ на държавата вжобще играе пжрвостепенна роля вжв войните, през които се изразходват неимоверно много материяли. Само в разстояние на един час армията, тази ненаситна ламя, поглжща с десетки и стотици вагони най-разнообразни материяли, произведения на човека. Ето защо се явява особена грижа за икономическите сили, с които разполага една воюваща държава. Налага се тогава и старателно изучване на икономическите условия, при които се намира тази страна. За нашата задача смятаме, че ще е необходимо да хвжрлим поглед, преди всичко, вжрху икономическия вид на воюваща Бжлгария, за периода преди и през войните за които говорим в настоящия етюд; ще се спрем сжщо и вжрху разпределението на богатствата вжтре в нея, което разпределение, безспорно, се отразява както вжрху начина на воюването, така и вжрху проджлжителността му.

Какво беше икономическото сжстояние на Бжлгария и народа й преди и през войните? Как това сжстояние се отрази вжрху воденето и траенето на войните, които бжлгарския народ води през 1912—1913 и 1915—1918 години?

Ето вжпросите, които ще разгледаме в настящата глава, като се стремим да установим и влиянието им вжрху погрома.

За икономическото положение на Бжлгария преди и през войните ще говорим малко.

За пжрвата—балканската война, бжлгарския народ се готвеше отдавна, едва ли не от деня на своето политическо освобождение. Икономическите сили, с които разполагахме преди и през тази война стигнаха, за да се справим с появилите се икономически нужди през нея. Държавните ни и народни икономически сили отговаряха напжлно на една война между нас и Турция. Даже нящо повече — Бжлгария беше главния доставчик на Турция както на храни, така и на добитжк с произведенията от него. Вжн от това, вжв финансово отношение Бжлгария стоеше сравнително най-добре от своите сжседи. Модерните средства за сжобщение не стоеха по-долу от тези на Турция и останалите балкански държави. Като прибавим кжм всичко горевказано и

още две обстоятелства: 1) Че у нас преобладаваха дребните и средни собственици, които в болшинството си бяха земледелци и като така можеха да изтраят сравнително по-леко една война от няколко месеци и 2) че войните през 1912—1913 г., се водеха в Тракия и Македония, кждето на самото место армията ни можеше да намери много неща необходими й за задоволяване своите нужди, ще се види че не бяхме зле в икономическо отношение. Разбира се, ние тогава се учехме да воюваме и за някакжв добре обмислен икономически план и дума неможеше да става, но все пак, бяхме при доста благоприятни икономически условия.

При общоевропейската война, обаче, работата стоеше сжвсем инак. Ние се намесихме в нея след като бяхме изнесли на гжрба си една кржвопролитна и победоносна война против турците и втора, по-малка, но нещастна, с бившите ни сжюзници. За уморения и доста обеднял от тези войни бжлгарски народ беше много, ако той се намесеше в общоевропейската война. Още от самото й начало личеше, че тя се водеше за всесветско надмощие на европейските велики държави и ще бжде проджлжителна. Този, който се намесваше в нея, трябваше да знае, че за противници от едната, или от другата страна, ще има най-богатите и икономически най-напредналите държави в света. Нашите водители, между другото, трябваше да проверят най-щателно дали народа и държавата разполагаха с достатжчно материялни средства и дали тези средства бяха достатжчни за изкарване войната на добжр край. Такива сметки бяха необходими, защото, преди всичко, икономически по-силния може да намери и по-вече морални сили за доизкарване войната на добжр за него край. Действително, нашите ржководни и отговорни фактори правеха своите разчети, но те бяха правени при голямата увереност, че войната за нас ще трае не повече от три—четири месеци. Дали те мислеха искрено така, или искаха да заблудят народа до като се намеси вжв война, незнаем. Обаче, манифеста, който царя и министерския сжвет отправиха кжм бжлгарския народ при намесата ни вжв войната гласеше, че общоевропейската война е кжм своя край. Действителността пжк ни показа сжвсем друго. Насреща си, освен сжрби, ние имахме и всички воюващи вече държави на сжглашението, с тяхните неизчерпаеми средства за борба. А безспорно е, че ако бждехме зле в икономическо отношение, в никой случай не бихме могли да продѫлжаваме войната, без риск да претѫрпяваме периодически конвулсии, които в края на краищата щяха да се отразят пагубно за нас, това именно, което и стана.

Според нас, преди намесата ни в общоевропейската война, нашите отговорни дѫржавни фактори трябваше да вземат пред вид следното: 1) С каква наличност от пѫрвични материяли, храни и фабрикати разполагаше Бѫлгария през 1915 год., 2) Каква ще бѫде издрѫжливостта на отделните ступанства след войните 1912—1913 г. и през намесата ни в общоевропейската война; 3) Вероятността за внос през време на самата общоевропейска война на необходимото нам и за износ на излишека ни. В сврѫзка с този вѫпрос щеше да се реши и друг — до каква степен Бѫлгария можеше да бѫде самозадоволяваща се икономическа единица; и 4) изработване на икономически план за войната.

Всичките пресмятания, които изброихме в горните четири точки и които отговорните фактори трябваше да направят, бяха необходими да им послужат като база за предварителни уговарвания с нашите евентуални сѫюзници. Дали е направено такова основно проучване на споменатите точки се сѫмняваме, понеже никѫде не срещаме предварителни договори с нашите сѫюзници, които да ни осигуряват едно изгодно положение в нкономическо отношение. Впрочем, имаше някои договори, преди и през намесата ни вѫв войната, според които бѫлгарския народ едва ли не беше обречен на глад и насмалко щеше да даде в чужди рѫце едно от най-ценните си национални богатства — каменовѫглената мина Перник. Ако действително експлоатацията на тази мина беше преминало почти изцело в германски банки, като предвиждаше договора за петстотин милионния заем, Бѫлгария щеше да се постави в голяма икономическа зависимос от Германия. Това което по-рано не се решаваше да извѫрши нито едно бѫлгарско правителство, беше извѫршено от Радослововото.

Бѫлгарското правителство не само незнаеше с какви материяли и храни разполагаше тогава Бѫлгария, но нящо повече — когато през самата война то се видя принудено от обстоятелствата да направи точна статистика за това, което имахме в наличност, доби такива неверни данни за храните напр., че се принуди да

иска от германското командуване храни, след като беше вече изнесен предполагаемият излишѫк от такива.

Относно храните у нас сѫществуваше едно заседнало убеждение, че и три години да не произвеждаме, ние можем да се изхраним. Опита, който имаха не само Германия и Австро-Унгария но и всички велики сѫглашенски дѫржави още преди намесата ни вѫв войната, не накара управниците ни да се замислят за точна статистика, пестеливост и здраво организиране в това направление. Тази непредвидливост и бѫлгарска разпуснатост ни сѫздаде впоследствие толкоз вѫтрешни сѫтресения!

По втория пункт: Отделните ступанства в Бѫлгария бяха в болшинството си дребни и средни. Войните през 1912—1913 год. предизвикаха реквизиране на доста едѫр и дребен добитѫк. Сѫщите войни погѫлнаха доста работни рѫце на тези ступанства, защото куршума и болестите грабнаха около сто хиляди мѫже и то от най-рабстоспособните. Тази загуба беше голяма за нашия малѫк народ. Не бяха минали две години откак ступанствата вѫзстановяваха и инвентар и работни сили, когато пак искаха да воюваме. С новата мобилизация през 1915 г. тия ступанства се лишаваха повторно и за дѫлго време от най-добрите работни сили. По този начин, производството в страната трябваше неминуемо да се намали. У нас производството, особено земеделското, беше още в началото на модерно машинизиране и отнемането на работните рѫце и добитѫк за дѫлго време щеше да се отрази твѫрде зле вѫрху отделните ступанства. Освен по други и по тази причина се налагаше щото участието ни в общоевропейската война да бѫде кратко. Замисляха ли се надлежните лица за това с нуждната дѫлбочина? Щом ступанствата се лишеха за по-дѫлго време от най добрите си работни сили, които в повечето случаи бяха и тяхни рѫководители, щеше да настѫпи отпадане в духа на войниците, които отиваха на война. И така беше, защото болшинството от бѫлгарските войници бяха селяни-ступани и привѫрзаността им кѫм тяхните ступанства стоеше пред привѫрзаността им кѫм отечеството. Ступанството за нашия селянин-войник беше едно малко негово отечество, което далеч му беше по-мило пред общото отечество. Може би само по-дѫлбокото замисляне го караше да обича преди всичко Бѫлгария и то само затова, защото той смяташе, че чуждото иго няма да му даде тези блага, които получава в свободна Бѫлгария. Бѫлгарина е привѫрзан кѫм своята земя (неговите ниви и ливади), както най-вярното куче — кѫм своя господар. Но войната се продѫлжи цели три години, ступанствата западнаха, хората се дразнеха, духѫт им отслабваше, защото, не се виждаше краят й. Постепенно егоизма вземаше вѫрх над всичко друго.

— Защо да се бия, разсѫждаваше войника, когато не виждам края на тази война, а кѫщата ми запустява? . . .

Така този егоизѫм стана масов и господствующ, докато се изрази в едно издѫнване на позициите ни при Добро поле.

Друго би било положението, ако земледелието у нас, и вѫобще всичкото производство беше по-вече машинизирано. В такѫв случай машините в много отношения биха заменили живата сила и кризата нямаше да се почувствува така скоро и така остро.

Нашата икономическа мощ и издѫржливост нямаше да пострадат така значително, ако имахме вѫзможност да внасяме това, което не ни достигаше. Но с отиването ни на страната на централните сили, ние се откѫсвахме от цялият останал свят, освен от последните. По този начин за нас не сѫществуваше никаква вѫзможност да внасяме каквото и да е от останалите дѫржави. Трябваше да очакваме от двойния сѫюз всичко от което се нуждаехме. И ако те не бяха в сѫстояние да ни доставят много от необходимото нам, както се очертаваше положението още отначало, ние щехме да слабеем и да тлеем, докато капитулираме, — това което стана. Оценката, която бяха направили дѫржавниците, както на централните страни, така и нашите — за икономическата издѫржливост на централния сѫюз, беше направена на слаби основи. Тази война, колкото беше война между армиите, три пѫти по-вече беше война на икономическа издѫржливост. Централния сѫюз (а и ние с него) беше затворен в една черупка, която беше прегризена от острите зѫби на останалите велики дѫржави след четире години. Още след 1916 г. залича, че ще капитулираме на пѫрво място вѫрху икономическа почва — когато немотията ще разстрои нашия дух и нерви. Навярно не би било така, ако можехме за по-дѫлго време да бѫдем самозадоволяваща се икономическа единица. Но вѫзможно ли беше това последното? С нашето пѫрвобитно земеделие и слабо развита индустрия ние и през балканската война неможахме да минем без чужда помощ, даже след три-четире месеци откак обявихме война на Турция. Още по-малко сега, през общоевропейската война, когато всичките дѫржави имаха чужда икономическа нужда, ние можехме да се надяваме на такава. Това обстоятелство ако беше проучено по-дѫлбоко от тогавашните наши водачи, навярно би ги накарало по-вече да се замислят, преди да ни вкарат в една или друга посока.

Остава ни да споменем още за икономическия план на войната, за да свѫршим с четиретех точки. Такѫв план не сѫществуваше у нас, като отделен план, преди намесата ни вѫв войната. През самата война той беше едвам удовлетворителен. По стар навик се предполагаше, както казахме по-горе, че Бѫлгария може сама да се изхранва две-три години, без да се надява в това време на добри реколти. Но още през 1916 г. се видя, че сѫ необходими голями ограничения в консумацията, голяма пестовност, за да ни стига това, което произвеждаме. Трябваше постепенно да се сѫздават „Комитет за прехраната“ и после „Дирекция за ступански грижи и обществена предвидливост“, която сѫбра в себе си цялата дейност, що се отнасяше до хранене и обличане на населението в дѫржавата. Липсата на икономическа планомерност в началото на намесата ни вѫв войната стана причина, да се прахосат от народ и армия много хранителни и други предмети, което прахосване по-сетне платихме с немотия. Липсата на планомерност ни докара впоследствие до положение, че ние, които живеехме в една от най-житните европейски страни, останахме без храни! И за нашето лекомислие в това отношение, ние впоследствие трябваше да платим така скѫпо. Прибавете кѫм всичко казано и продажничеството на дѫржавните органи, които бяха поставени да се грижат за прехраната и облеклото на населението, безразборният износ от влиятелни партизани на предмети от пѫрва необходимост, с което се осуетяваше всякакѫв план от надлежните власти и вие ще имате една завѫршена картина за икономическото положение на Бѫлгария през общоевропейската война.

Като извод: лошата икономическа политика на бѫлгарските вѫрховни рѫководители преди и през войната 1915—1918 г. беше една от най-важните причини, която уби духа на бѫлгарския вѫорѫжен народ и ускори погрома ни. Казваме ускори, защото при напластилите се условия и сѫбития през 1918 год. погрома ни беше неминуем.

Даже и да победехме, ние в икономическо отношение бяхме всецело в рѫцете на Германия. Тя не би се спряла пред нищо, за да има пѫлна свобода на икономческо действие в близкият изток. Бѫлгария беше на пѫтя й. Този пѫт трябваше да бѫде под германска опека, за да има тя развѫрзани рѫце и в Мала-Азия.

Ще кажем и няколко думи за финансовото положение на Бѫлгария преди и през общоевропейската война.

Още преди намесата ни в общоевропейската война Бѫлгария имаше нужда от вѫншни заеми за закрепване на своите финансии. Щом се намесихме в тази война, тези финансии се разбѫркваха още по-вече. В края на краищата и да бяхме на страната на победителя, дѫржавните ни дѫлгове щяха да растат с голяма бѫрзина. Лѫвския пай от победата щеше да се падне не нам, а на големите ни сѫюзници. Особено през втората половина на войната нашия лев започна да спада на международния паричен пазар. Само Германия поддѫржаше изкуствено цената на лева. Намалението на производството в размери небивали до тогава, загубата на десетки хиляди най-добри работни рѫце на фронта и разстройството на ступанственият инвентар довеха неминуемо кѫм голямо поскѫпване на живота в дѫржавата ни и кѫм обедняване на народа. Най-многочислената класа — земледелската, продаваше своите произведения на високи цени, но в замяна на това тя мѫчно намираше и то на ужасни цени газ, сол, кибрит, памук, желязо и др. Многото банкноти, които отначало селяните прибираха с голяма охота, по-после не ги привличаха така силно, щом срещу тях добиваха на прекомерни цени всичко тям необходимо. След това сѫщите тия банкноти щяха да им бѫдат измѫкнати за плащане на дѫржавните дѫлгове чрез тежки данѫци.

Най-зле в това отношение бяха поставени чиновничеството и останалото работничество. С нищожните си заплати и надници те трябваше да посрещнат всички свои нужди, които не бяха малки. Удовлетворението на тези нужди предизвика масови злоупотребления от чиновниците, а неудовлетворението им предизвика раздразнение и недоволство. За това вече говорихме на друго място.

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА

Етатизирането на по-голямата част от размяната, което се налагаше от обстоятелствата, лиши дребните тѫрговци и занаятчии от работа и прехрана.

Мизерията из ден в ден се шireше по страната ни и кой знае как щеше да се свѫрши всичко това, ако не станеше пробива на Добро-поле и ако продѫлжавахме още войната.

Как лесно би се избегнало всичко гореказано, ако Бѫлгария се беше запазила неутрална! Но някои ще питат: „Вѫзможно ли беше това?“. Нека отговорят найнапред дѫржавниците, но ние смятаме, че можеше да стане. Разбира се не му е тук мястото да третираме по този вѫпрос. Бѫдещето на нашата дѫржава, макар и по-малка, но неизтощена, неизбедняла, щеше да бѫде сѫвсем друго и несравнено по-добро, отколкото ако беше уголемена, но с население, обречено на няколко поколения на мизерия. При днешното културно сѫстояние на човечеството, икономическите вѫпроси едва ли не стоят наравно с вѫпроса за националността, а някога и по-горе.

ГЛАВА III.

Психологически причини.

Причините от психологически характер, за погрома ни през 1918 г. според нас сѫ най-важните. С изложението на тези причини ние и ще свѫршим настоящия етюд.

Искаме да разгледаме по-подробно психическите особености на бѫлгарския народ като такѫв. Всеки народ има своите характерни психични особености, които сѫ нему присѫщи и чрез които го отличаваме от другите народи.

Причините за погрома от психично естество сѫ многобройни и всяка от тях си има своята пѫрвопричина. Изучването на тези пѫрвопричини е невѫзможно по много причини. Невѫзможно е такова изучване затова, защото тук имаме работа изключително с наблюдението и то повѫрхностно, поради огромната област за наблюдение—цял народ; невѫзможно е сѫщото и затова, защото липсва опита, без който е почти невѫзможна работа с правилни изводи. Но тук се натѫкваме на друга мѫчнотия — да правим умозаключенията си вѫрху цял народ, без да имаме физическа вѫзможност да наблюдаваме изеднаж цялото. Ето защо, без да искаме, ще трябва да си служим с историята, която е сѫвсем друго от непосредственото наблюдение, но в която ясно се очертават характерните прояви на един народ като цяло. Безспорно е, че характера на народа, като всичко в пространството и времето се изменява, но все пак някои негови особености се запазват с векове и едва ли не добиват характер на постоянна особеност от другите народи. Тази особеност кара един народ да се прояви в едно или друго направление.

Какѫв е типа бѫлгарин, като множество, какви сѫ неговите психични особености сами по себе си и какви сѫ те, като се постави в сравнение с другите народи? След това, каква беше ролята на тези особености за изхода за войните през 1912—1913 г. и 1915—1918 год? Ето областта на нашите изследвания по-надолу.

И ние поддѫржаме, многоразпространеното мнение, че в бѫлгарския народ сѫ заложени такива качества, които го правят един от най-жизнеспособните народи на днешно време, качества, които обуславят неговата жизнеспособност и в бѫдеще. Обаче от друга страна някои от тези негови характерни качества го карат да куца още доста след по-културните народи на днешна Европа. И дано в това свое куцане този жизнен народ се запази. Дано с предприемчивостта, трезвостта и работливостта си, той се изравни с другите по-културни народи без бѫдещи сѫтресения, — това е желанието ни като бѫлгарин.

Бѫдещето все пак ще принадлежи само на работливите и здрави раси и народи. Тяхен е света занапред. Така е било и така ще бѫде.

Ние смятаме, че ако се работеше по-вече и с по-голяма настойчивост вѫрху психиката на нашия народ, много негови характерни особености биха се модернизирали, ако можем така да се изразим. В случая под модернизиране разбираме: достигане до такава степен на развитие, до каквато сѫщата характерна особеност е достигнала в исторически най-напредналите народи.

Започваме с всяка характерна особеност по отделно.

А. Сляпо прекланяне пред политическият авторитет.

Идете в което искате от нашите села и вие ще видите навсякѫде, че известни лица, особено по-сѫстоятелни, сѫ хора, чиято дума се слуша и изпѫлнява от по-голямата част селяни. В своя обществен живот при решаване вѫпроси от обществен характер масата, като че нарочно се поставя под опекуството на тия лица, посочени от разни обсоятелства. Най-често тия своего рода „народни водачи“ сѫ чорбаджии, чието влияние не е всякога плод на признати тяхни способности, а защото сѫ богати. Но най-често тези чорбаджии сѫ и по-грамотни и по-способни в решаване обществените вѫпроси от останалата маса селяни. Такива лица спечелили еднаж име на знающи обществените работи, сѫ авторитети за мнозинството и тяхната дума обикновено се слуша. В много случаи тези лица сѫ свещеници, учители или саморасли философи. В такава атмосфера критиките сѫ по-редки. Идете в градовете, там кѫдето ще намерите много интелигентни и сѫс самостоятелни убеждния личности и вие не ще сбѫркате много, ако кажете, че и там подобни картини сѫ обикновено явление, и там в това отношение владее голям схоластицизѫм. Така е било всякога и навсякѫде, — света е живял в историята крепейки се на авторитета. Когато се е изгубвала вярата в него, настѫпвало е раздвижване на духовете, докато намерят нов авторитет, комуто да се облегнат. Старото се крепи благодарение на традицията и авторитета. И според нашето скромно мнение, колкото невежеството в един народ, в едно общежитие е по-развито, толкоз и влиянието на отделният авторитет е по-голямо и по-дѫлготрайно, — там критиката почти липсва.

В настоящата точка ще говорим почти изключително за политическият авторитет у нас, прекланянето на бѫлгарина пред него и резултата от това прекланяне за нашия дѫржавен живот.

В политическо отношение, според нас, трябва да се тегли една граница между източните и западни народи. Границата трябва да показва различното значение на авторитета на личността в политическия живот на Изток и Запад. Източните народи, в които трябва да включим целия Балкански полуостров и Азия, се увличат преди всичко от личността, чиито авторитет се отождествява с принципите на отделните партии. За изграждането на политически принципи, ако може да се говори за такива, тези народи вѫрвят от личността кѫм принципите. В западните народи, напротив, след добиване гражданственост на принципите, последните сѫ намирали свои вдѫхновени разпространители, които сѫ станали политически авторитети. В пѫрвите личността сѫздава политическите принципи, вѫв вторите — тя е рожба на тях. В източните народи центѫра е личността, в западните — принципите. Безспорно е, че отделната личност всякога и всякѫде е играла най важната роля, но люлката на култа кѫм литността си остава Изток.

Като най-ярѫк пример за авторитета на личността ни служи Християнството, а за авторитета на принципите — социялизѫма.

Бѫлгарина, с критичния си и здрав ум, се стреми да догонва западните народи, но поради своята младост като самостоятелен народ, поради влиянието на недалечното минало, до вчера, па и днес си остава източен народ в това отношение. След освобождението не се говореше почти за либералната партия, а се говореше за партията на Стамбулов, Петков, Радославов. Малко говореха за демократическата партия, а по-вече казваха партията на Каравелов, Малинов. Казваха просто тончевисти, цанковисти. Само народната партия наричаха народняци, поради популярността на думата народност, но и там винаги имаха пред вид Гешов и Тодоров. Това отождествяване не е случайно, а е плод на вроденост.

Но от всички политически авторитети най-силно беше влиянието на политическият авторитет на бившия цар Фердинанд. Пред „политическият му гений“ се прекланяше не само по-голямата част от бѫлгарския народ, но и народни представители и министри. Този авторитет господствуваше в бѫлгарския народ по-вече от три десетилетия. Особено вѫв вѫншната политика, отождествяваха Бѫлгария с цар Фердинанд. „Той беше дроба, чрез който бѫлгарския народ дишаше“. За масата от нашия народ, който беше новак в политиката, не бяха нужни голями усилия, да се накара да вярва това, но интелигенцията, водачите на бѫлгарската политическа мисѫл, вярваше в политическия гений на своя цар. Тази интелигенция приличаше досущ на петел, комуто, казват, ако допреш клюна до една дѫска и теглиш дебела линия с тебешир пред него, щял да мисли, че е вѫрзан и не ще смее да се мѫрда. А най-вероятното е, че сѫщия петел се хипнотизирва по този начин.

И наистина, как можеше да се противи, даже и един бѫлгарски министѫр, на такива сигурни доводи: царя знае почти всички европейски езици. Малко ли е? Дипломат е от пѫрва величина, — ловѫк е, майстор да говори, умен е и знае всички дипломатически похвати. Вземете кой и да е тогавашен бѫлгарски вестник и почти на всяка негова страница ще прочетете нящо добро и хвалебно за цар Фердинанд: Еди кога си отишел в еди коя си столица, срещнал еди кой си владетел, разцелували се като равен с равен и пр. Или пѫк, че водил важни, тайни и сѫдбоносни за Бѫлгария дипломатически разговори с някой министѫр или дипломат на чужда дѫржава и пр. и пр. Ще прочетете в сѫщите вестници за честите тайнствени или явни, придружени с разкош разходки на Владетеля ни, от които едва ли не зависела сѫдбата на Бѫлгария. Днес четете хвалебна песен, която някой приятел или подкупен кореспондент е изпял в „Temps“, утре в „Tymse“, а други ден в „Figaro“, „La Tribuna“ или в някой немски вестник. И човек, който не е запознат с начина по който много често се пишат вестникарските статии, ще помисли, че всичко е чиста монета. За голяма част от бѫлгарските вестникочитатели писаното в чуждестранните вестници е чиста истина. И как тогава можеш да се сѫмняваш, прости бѫлгарино, че от писаното ясно не прозират гениялни замисли в твоя цар и се кове розовото бѫдеще на твоето отечество? Тайнствеността и неизвестността карат хорското вѫображение да работи и това е, което се желае. И колко много има да се говори все на сѫщата тема! . . .

Но, като че напук на всичко това, трябваше да се изредят сѫс светкавична бѫрзина сѫбитията през 1912—1918 г. за да видим много ясно, че не всичко е вѫрвяло по мед и масло. Даже нящо повече: ние почнахме и балканската и междусѫюзнишката войни без да се обвѫржем с точни договори за нашите бѫдещи права и задѫлжения с всичките ни сѫюзници. Сѫщото стана и при намесата ни в общоевропейската война. Подписаните договори смело могат да се подложат на справедлива критика.

Авторитета на царя рухна сам от собствените си грешки и недомисляне. В края на краищата тази сляпа вяра в политическия гений на цар Фердинанд и тази пасивност на бѫлгарския народ по политическите вѫпроси изплатихме много скѫпо.

Действително, прекланянето пред авторитета на началниците в армията ни изигра отлична и грамадна роля. Но не трябва да се забравя, че войската е институт, кѫдето половината може би, се гради вѫрху авторитета на началника. Свободата на мислене и действие там сѫ ограничени вследствие особеността на този институт. Началническият авторитет в армията може да донесе победа даже и при доста грешно решение.

Тѫкмо обратното е в политиката. Там трябва да има най-голяма свобода на мислене, а само в действията известна ограниченост. В държавните и обществени работи вѫобще е много опасно, когато само един мисли, а другите само действуват в испѫлнение замисления план.

Бѫлгарския народ в това отношение се показва индиферентен и много неопитен. Когато ставаха изборни борби, като правило авторитета на властвуващите като такива им даваше болшинството в камарата. Безспорно е, че и страхѫт от тях играеше голяма роля в добиване това болшинство, но масата от народа обикновено разсѫждаваше така: „Щом те сѫ на власт, значи те знаят най-добре всичко и ще гласуваме за тях“. Народа обичаше и обича да говори за политика, но когато дохождаше момента да покаже на дело своята политическа зрелост — изборите, той се оставяше да бѫде возен на колата на властвуващите и не си даваше сериозен отчет, кѫде ще го заведе тази кола. На книга ние имахме конституционно управление и широко вѫтрешно самоуправление, но в сѫщност те се нарушаваха на всяка крачка.

Занапред, според нас, за да нямаме политически изненади и авантюри, каквито станаха на 16 юний 1913 г. и на 1 октомврий 1915 г., най-доброто и най-сигурно средство е повдигането умствения уровен на масата от народа ни. В това умствено повдигане ще намерим непосредствен народен контрол на действията на държавните ни водачи. Тогава ще се наложи и по-голям морал в нашия политически и обществен живот за което говорим на друго място.

Сега за сега оттѫрсил ли се е народа ни от допускане своеволията на своите политически водители?

Каква е силата в днешно време на политическият авторитет в Бѫлгария?

И в днешните времена силата на политическият авторитет е голяма. И сега масата от бѫлгарския народ е под влиянието на друг политически авторитет — този на Стамболийски. Под маската на народовластието, чийто най ярѫк представител е Стамболийски, последния намира своята и на другарите си отговорност пред конгресите на своите сѫпартизани. Той се явява представител на простата и груба селска маса, която като всека маса неорганизирана идейно, няма граници в своето увлечение. Днес тѫржествува неговия авторитет, опрен изключително вѫрху „здравия разсѫдѫк на бѫлгарския земеделски народ“. Този авторитет се явява антипод на авторитета на цар Фердинанд, но обаянието му вѫрху земеделците е такова, каквото беше по-рано на цар Фердинанд вѫрху по-голямата част от бѫлгарския народ И тук ние пак показваме, че още сме източен народ. Трябва да платим дан на последния ни политически авторитет: самообожанието на здравия бѫлгарски разсѫдѫк, олицетворен в лицето на Ал. Стамболийски. Той е реакция на онзи авторитет, който царуваше в Бѫлгария по-вече от четвѫрт век. Дано за напред нямаме такива политически авторитети в нашата нещастна страна!

Вярата в такива политически авторитети, които изброихме по-горе и схоластичното вѫрвене след тях в една сѫвременна конституционна държава, каквато е Бѫлгария, всякога може да докара такива изненади, каквито ни сполетяха след 1912 г. И колкото по-скоро се отѫрсим от тези авторитети, толкова по-добре.

Огромна работа предстои всред бѫлгарския народ в това направление. . . .

Б. Упоритост (твѫрдоглавие).

Ако има с нящо Провидението да е надарило бѫлгарина най-щедро, то е с упоритостта. Бѫлгарското твѫрдоглавие е станало пословично на Балканите. То се осмива от сѫседите ни, особено от гѫрците, които от старо време ни сѫ дали красивото прозвище „хондрокефалос вулгарос“. Според нас, в по-вечето случаи упоритостта е едно положително качество, което можем да смятаме за наша расова гордост. Упоритостта е незаменима особено вѫв време на война. Нейната наличност у бѫлгарина може би е допринесла най-много, да се запази бѫлгарщината в народа ни през петстотингодишното му двойно робство — политическо под турците и духовно — под фанариотите.

Твѫрдоглавието има и своята отрицателна страна, когато виждаме ясно че грешим и при все това дѫржим на своето. При такова положение човек дохожда до едно тѫпо твѫрдоглавие, ако можем да наречем така тази форма на упоритостта. В умствено отношение по-често твѫрдоглавието е признак на застой, особено що се касае до запазване традициите, макар и да не ни се виждат всякога разумни.

Упоритостта е чисто пасивно качество. Тя се сѫстои в сѫпротива на една вѫншна сила, която иска да се наложи над нашето разбиране и желание по известен вѫпрос. Колкото реакцията, която указваме на тази вѫншна сила е по-голяма, толкова и упоритостта е по-голяма, — те сѫ идентични. Мислим, че няма нужда от примери за бѫлгарската упоритост. Това го знаят особено нашите сѫседи, които от векове сѫ имали борби с нашия народ. Борбите ни, особено с византийците, които изпѫлват изцело страниците на нашата стара и средна истории, борбите ни сѫс сѫрбите и после с турците изтѫкват нашата упоритост и жилавост. Сѫщото е констатирано и от много пѫтешественици по Балканския полуостров. Армиите ни сѫ показвали голяма упоритост през всичките войни, които сме водили от 1877 г. насетне. Упоритостта на опѫлченците при Шипка е известна на всички ни, за да не говорим за нея. През войната 1915—1918 год. когато тя стана позиционна, армията ни сѫщо показа безподобна упоритост, при все че беше изморена.

Твѫрдоглавието е ценен дар за спазване добрите традиции в народа и за сломяване мѫчно преодолими пречки в живота, но от друга страна то е пречка за прогреса, когато го употребяваме в случаи, когато не е нужно. И понеже ползата от него е по-голяма, отколкото вредата, която би принесло, а от друга страна е основна характерна черта на бѫлгарина, пита се: може ли да се модернизира, така да се каже? Бихме ли могли да развием от упоритостта други качества в народа ни, които качества да бѫдат само положителни? Да, смятаме, че може. От чисто пасивната упоритост може да се получат чрез непрекѫснат труд нейните производни — предприемчивостта и настойчивостта. Последните две сѫ чисто активни качества. Колкото пѫрвата се проявява само като чисто пасивно качество, което е реакция на чуждото сѫпротивление или вѫздействие, толкова вторите сѫ активни, обладанието на които изпѫлня носителят им с инициятива. При все че настойчивостта е продѫлжение на предприемчивостта но те, според нас сѫ, — продѫлжение на една и сѫща човешка дейност — предприемам и настоявам за изкарване предприетото докрай. Тези дейности не всякога сѫвпадат в една и сѫща натура, но идеяла е обладанието им от една и сѫща личност. Докато упоритостта запазва еднаж придобитото и само това, предприемчивостта и настойчивостта предполагат прогрес, сѫздаване на нещо ново, творба. За един народ на бѫдещето последните две качества сѫ едни от най-ценните. Само тези народи, които ги притежават в по-голямо количество, ще бѫдат по-жизнени и в пѫрвите редове на общочовешката култура и цивилизация.

Погледнем ли в миналото на народите: финикийци, древни гѫрци, римляни, англо-сакси, холандци, французи, германци, американци, японци и пр., ще забележим, че докато обладават дух на предприемчивост и настойчивост, те всякога стоят начело на народите по земята. Предприемчивите и настойчиви народи всякога притежават упоритост, но не всеки упорит народ е предприемчив и настойчив.

Да се вѫрнем пак на бѫлгарите.

Ще запитате може би, защо бяха тези глаголствувания, когато с нищо не показахте, че упоритостта на бѫлгарина е дала отрицателни за него резултати. Имено това и ще споменем сега.

Според нас, твѫрдоглавието беше обхванало все цело бѫлгарските управници през 1913 г., когато искаха да добием на всяка цена всички земи, за които претендирахме. Тази тяхна упоритост беше замѫглила здравия им разсѫдѫк. И ако тя не ги дѫржеше докрай, навярно те, управниците щяха да се покажат по-отстѫпчиви и по-примирими кѫм сѫседите и бившите сѫюзници на своя народ. Здравия смисѫл беше оставен за сметка на упоритостта. И колко лишна крѫв се проля!

Че не всякога наличността само на една упоритост е достатѫчна, особено в днешните времена в Европа, ще си послужим с много точната характеристика, която ни е дал немеца Д-р Франц Дофлайн в своята книга „Macedonien“, излезла на немски език през 1921 г. В тази книга автора излага своите впечатления от наблюдението вѫрху бѫлгарите, когато е бил в Македония през войната. За нас той на едно място казва: „Липсва им способността да взимат решения и с твѫрда воля да доизкарат до добѫр край започнатото. В последния момент те се отчайват. Вѫв всякиго забелязвах неспособността да преодолее с волята си окрѫжаващите условия". *).

За развитие и подѫржане на упоритостта, предприемчивостта и настойчивостта голяма роля играят както вѫзпитанието, така и спорта в най-разнообразните му видове. Нека се стремим да бѫдем и в спорта пѫрви, както се стремим да бѫдем такива на Балканите в учебното дело. Да открием спорта в най-широки размери: за ученолюбието, земледелието, ступанствата, тѫрговията, физическата сила и издрѫжливост, откритията и пр. Бѫлгарина доказа, че когато иска може да бѫде пѫрви.

В. Стадно чувство.

Да, у нас бѫлгарите е развито такова чувство. Действително, малко щипе тази дума „стадно", но поуместна неможахме да намерим.

Стадно чувство ние назоваваме сѫстоянието на маса, или тѫлпа от хора, да се увлече и извѫрши непременно нящо в даден момент, когато е подтикната от нейното собствено настроение, добито чрез вѫздействието на една вѫншна сила. Определението не би било пѫлно, ако не го допѫлним с някои пояснения. За сѫществуването на стадното чувство, най-малко работи разсѫдѫка на отделните личности, образуващи масата (тѫлпата). Вѫншната сила бива обикновено: предаването в даден момент на известна идея, определен стремеж, общи за масата и обладающи последната. Колкото вѫздействието на вѫншната сила и обхващането на масата от него е по-силно и по-голямо, толкоз и добитите резултати сѫ по-задоволителни. Стадното чувство се проявява най-силно в такава хорска маса, кѫдето отделните индивиди изпѫкват слабо с индивидуализма си и се изгубват с работящия си разсѫдѫк в безличната тѫлпа (маса), в която действува, в дадения момент повечето инстинкта. И колкото обхванатата от стадно чувство маса среща по-слаба вѫншна сѫпротива, толкова ефекта от действието ѝ е по-голям. И обратно,—колкото вѫншната сѫпротива е по-голяма, толкова и резултата от действието на масата е по-слаб. Интензивното сѫстояние на масата от хора, обхваната от стадното чувство е толкова по-голямо, колкото в по-малко време се дойде до очаквания от работата на масата резултат. И понеже, както вече казахме, тук разсѫдѫка на отделната личност, сѫставна част от тѫлпата, не играе толкоз важна роля, самото чувство ослабва, колкото по-дѫлго време се продѫлжава то. Ако ли пѫк трябва масата да действува много време и при голяма сѫпротива за да има шанс за успех, не е достатѫчно в нея наличност само на едно стадно чувство. Необходима е наличността на други, по-високи чувства. Идваме тогава до сѫзнателната задружност, корпоративността. В такива случаи, даже е вредна наличността само на стадното чувство. Стадното чувство е нисшата степен на развитие, а корпоративния дух—висшата, на задружното действие на хората. Стадното чувство е по-развито в народите с по-пѫрвобитна култура и в по-сантименталните; с корпоративността е обратното.

---

*) В. Зора, юлий 1921 год.

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА

В бѫлгарския народ стадното чувство е развито доста. То се прояви през войните в 1885, 1912—1918 г. които ние водихме. От друга страна, през сѫщите войни у нас беше слабо развит корпоративния дух. Устрема, който прояви бѫлгарския войник при настѫпателните му действия, както през 1885, така и през балканската и общоевропейска войни, ние отдаваме на развито стадно чувство, сѫединено с дѫлго сѫбирания стремеж на бѫлгарския народ кѫм обединение чрез война. Тия два фактора, поставени наред с крайно голямата жизненост на бѫлгарския народ, сѫздадоха ония безчислени и славни страници на героизѫм и самопожертвуване в атаките „на нож", особено през балканската война, които удивиха света. Тези три фактори бяха причината на ония стремителни пѫрвоначални настѫпления на бѫлгарската армия през 1912—13 и 1915—18 год., каквито историята рядко е отбелязвала.

Но развитото у нас до такава степен стадно чувство дàде, както нашите славни военни подвизи, така и нашите военни нещастия. За една сѫвременна война е необходима много по-вече корпоративноста отколкото стадното чувство. И тази нация, било армия, ще има последния успех (без да говорим и за другите необходими фактори), у която корпоративния дух е по-развит. Сѫвременните войни сѫ по-народни от всякога и затова, още по-вече е необходим разсѫдѫка на отделните индивиди, за запазване общонародните интереси пред индивидуалните. Както през балканската, така и през общоевропейската войни, когато настѫпиха моменти на вѫрховно изпитание, бѫлгарския вѫорѫжен народ трябваше да капитулира; тогава всеки гледаше своето лично благо, без да дѫржи сметка за общонародното. Армията и в единият и в другия случай се разложи, за да докара двете катастрофи. Бѫлгарския народ се намира в преходния период от стадността кѫм корпоративността. Дали скоро ще изживеем този преходен период? За сѫкратяването му трябва да мислим и да работим.

Г. Корпоративност (Общественост).

Стадното чувство е най-нисшата фаза от развитие задружността, когато е вѫпрос за действие на маса от хора. При това чувство работят вѫздействието, под чието влияние индивида почти инстинктивно изпѫлнява, и силата на масата, която увлича сама себе си от вѫздействието вѫрху й.

Корпоративността е посестрима на стадността. Последната, като правило действува в отделни моменти, които в най-благоприятен случай не продѫлжават по-вече от няколко десетки минути. Корпоративността, напротив, в много случаи, ако не в повече, действува продѫлжително време. При стадното чувство множеството по правило действува в маса, когато при корпоративното чувство не всякога е така. При последното работи вече вкорененото сѫзнание на отделният индивид, който при действията си вѫзнася в култ общественото. Това чувство е толкова по-развито в масата, колкото отделните индивиди сѫ по-културни и имат по-вкоренени убеждения за преимуществата на общото пред частното. Двете чувства ние поставяме в такѫв ред: корпоративността произхожда от стадността и е по-сѫвѫршена степен на развитие на последната.

Предварително трябва да направим малка забележка. Корпоративното чувство може да сѫществува в едно семейство, в една малка корпорация, напр. професионална, но ние тук я разпростираме чак до народа. Имено, надолу като говорим за корпоративното чувство, ще го разбираме винаги за народ. Смятаме, че на бѫлгарски, на така изразената дума корпоративност, най-много ще сѫответствува думата общественост.

Корпоративното чувство, така, както го изразихме и границите, които му дадохме, има за основа сѫзнанието на индивида, че принадлежи кѫм известна народност.

В бѫлгарския народ, от самото му обособяване като народ до сега, корпоративното чувство е било слабо развито и е слабо прогресирало. Личният егоизѫм е вземал всякога превес, при решаване общонародни вѫпроси. Даже в най-критическите моменти за нашата дѫржава, народа ни се делел на партии, които сѫ воцели борбата всяка за себе си. Това слабо сцепление на частите се забелязва особено в пѫрвото и второто бѫлгарски царства, при борбите на бѫлгарския народ с византийците и с турците. Смятаме, че няма смисѫл да говорим на тази тема, която се знае и от децата в Бѫлгария. През третото бѫлгарско царство, ние като че сме по-щастливи в развитие на корпоративното чувство у нас, но все пак напредѫкѫт е незначителен. Да си спомним само за бунтовете в някои полкове още на Чаталджа през 1913 год., другите бунтове, — когато войските ни бяха на срѫбската граница в периода непосредствено преди междусѫюзиишката война и най-после окончателното разложение на армията ни през 1918 год. — катастрофата. Дали това „слабо сцепление на частите“ в бѫлгарския народ не произлиза от фазиса на историческото развитие, в който се е намирал и се намира той? Действително, много труден вѫпрос, при все, че според нас това предположение не е далеч от част от истината. По тоя вѫпрос ни идва на ум и едно друго обстоятелство. Дали за слабото развитие на корпоративното чувство не сѫ пречили, както орографическото, така и хидрографическото строение на Бѫлгария? Многото планини, при мѫчната им проходимост и при слабо развити пѫтища за сѫобщения, сѫ зиставяли населението от отделните бѫлгарски области да живеят доста осамотен живот. От друга страна пѫк, няколкото голями реки, около които сѫ живеели и живеят бѫлгарите, вследствие обстоятелството, че текат по разни посоки, сѫщо сѫ затруднявали постоянния контакт на населението от разните области. Смятаме, че и тези два фактора не могат да се минат незабелязано.

Но, от друга страна, тая слабо развита корпоративност виждаме почти вѫв всички славянски народи. Това чегем в историята и за руси и за поляци и за сѫрби. Като че развитието на това чувство е в зависимост от характера на расата. Този вѫпрос изисква едно дѫлбоко и всестранно изучване според нас. Ние само констатираме фактите така, както ни се представят. А тези факти частно за бѫлгарския народ сѫ: корпоративното чувство у нас, в сравнение даже с нашите сѫседи е слабо развито. И в нова Бѫлгария е работено малко в тая посока. Едничкото място, кѫдето е работено най-много за корпоративността, е казармата. Училището сѫщо работеше много малко, а работата в семейството за успеха на това чувство е по-долу от всяка критика.

Днес за днес, като най-висша проява на корпоративността се смята народното чувство, чувството, че принадлежим на известен народ, за сѫществуването на който трябва да сме готови да се пожертвуваме когато потрябва. Не говорим за най-широката форма на корпоративността — социялизма, понеже тя е вѫпрос на неизвестно и предполагаемо бѫдеще.

Колкото народното чувство е по-развито, по-здраво насадено в хората, сѫставляващи известен народ, толкова сѫ по-сигурни гаранциите, че тоя народ ще просѫществува по-дѫлѫг период самостойно.

В ново време народното сѫзнание у бѫлгарския народ започна да се пробужда подир френската революция, след която се раздвижиха почти всички европейски народи. Какво е било това сѫзнание в бѫлгарите преди падането на Бѫлгария под турците няма да говорим по три причини. Пѫрво — за нашата цел тук е достатѫчно да проследим развитието на народното сѫзнание в бѫлгарския народ в ново време; второ—защото историческите изследвания в това направление за пѫрвото и второто бѫлгарски царства не сѫ достатѫчно пѫлни до сега и третото — врѫзката между второто и третото бѫлгарски царства е покрита с голяма тѫмнина, а като така най-мѫчна за изследване и извличане необходимите правилни изводи.

След френската революция и войните. които води Наполеон, се раздвижиха и сѫрби и гѫрци и ромѫни, които бяха под турска власт. Най-слабо народно сѫзнание от осички покорени балкански народи тогава имаха бѫлгарите, — едно поради обстоятелството, че бяха най отдалечени от културна Европа и второ — поради самото местоположение на Бѫлгария спрямо турци и фанариоти.

Бѫлгарския народ обитаваше почти центѫра на турската империя и нямаше непосредствено сѫприкосновение нито с един по-културен народ. Ето защо и всички нови идеи от запад си пробиваха най-трудно пѫт в Бѫлгария. Но историята за развитието на народното сѫзнание в бѫлгарския народ е известна на всеки бѫлгарин, който е преминал през училището и казармата, и не намираме смисѫл да се простираме вѫрху нея. Едно само ще забележим, че както сѫрбите, така и гѫрците, с които бяхме в непосредствен контакт, както през балканската, така и през общоевропейската войни, се показаха с по-развито народно сѫзнание, отколкото ние, бѫлгарите. И това е лесно обяснимо. Тези два народа живеят свободен национален живот много от по-рано, отколкото ние, което пѫк способствуваше за развитие и закрепване на националното им чувство. Напротив, по-кѫсното освобождение на част от бѫлгарския народ от турското иго и оставане част от него още под турска власт, беше най-важната причина за по-кѫсното развитие на народното сѫзнание у бѫлгарите. Даже и след руско-турската освободителна война бѫлгарския народ остана в най-неблагоприятно положение в неосвободените места. Бѫлгарският елемент, от чиято многобройност в европейска Турция се страхуваха както турци, така и гѫрци и сѫрби, биваше системно преследван и денационализиран. В тези епични борби на македонските бѫлгари, които чакат своя историк, последните се показаха толкоз жилави, че това не можеше да не вѫзбуди любопитство и удивление на културното човечество. Но преимуществата на многобройните противници успя да денационализира голяма част от сѫщите бѫлгари. Големите загуби, които македонските бѫлгари претѫрпяха в безконечните борби с турци и с грѫцкият и срѫбският революционни комитети, направи от тези бѫлгари една маса, готова да се нарече било бѫлгари, било сѫрби или гѫрци, — това зависеше от силата. И хитрите македонци, за да не бѫдат подозирани, измислиха много лесен начин за отѫрваване, когато ги попитат какви сѫ, — македонци, само македонци — отговаряха те.

Последните войни (от 1912 г. насам), които Бѫлгария води, макар да бяха, в края на краищата катастрофални за нас, закрепиха окончателно народното сѫзнание у бѫлгарина. Победите, които бѫлгарската войска нанася толкова много, ще бѫдат една сигурна гаранция против обезличаването на бѫлгарите като народност. Поробените наши братя ще живеят за дѫлго време сѫс своите спомени и мечти, и няма така лесно да забравят своето минало. Дано само несгодите, на които сега сѫ подложени тези добри бѫлгари не бѫдат дѫлготрайни. Едничкото, което ни остава нам, свободните бѫлгари, е да се стремим да бѫдем пѫрви на Балканите в пѫтя на културата. Това наше пѫрвенство ще бѫде друга ценна гаранция за постоянно привличане кѫм нас на поробените ни братя.

Ако народното сѫзнание — най-висшата проява на корпоративността в сѫвремените народи беше достигнало до по-голяма висота на развитие в народа ни, сигурно не така лесно щеше да дойде както пѫрвата, така и втората катастрофи.

Д. Гражданственост.

Чувството на граждански дѫлг, гражданственост, в една дѫржава, предполага личности развити политически и културно. За това е необходимо уважение на установените дѫржавни и обществени институти и подчиняването им доброволно, кѫдето е нужно за общото благополучие. Развитата гражданственост в отделният индивид предполага втѫлпено сѫзнание, че дѫржавата има нужда от неговото безкористно и разумно служене, за общото и частно негово благо и спокойствие. В никой случай не трябва да се смесват гражданствеността с народното чувство, или вѫобще с корпоративността.

Гражданствеността може да бѫде развита до най-висша степен и в хора, които сѫ от разни народности, но живеят постоянно в една и сѫща дѫржава. И докато народното чувство се основава изключително на етническия принцип, гражданствеността се основава изключително на териториялният и политико-устройствения принципи. Гражданствеността е по-ново придобитие на сѫвременната дѫржава и култура от народното чувство; последното е предтеча на пѫрвата. Когато гражданствеността има в основата си доброволно подчинение на сѫздадените в дѫржавата закони и институти, народното чувство има за основа принадлежността

на индивида кѫм известен народ. Гражданствеността почива изключително на правова основа.

В сѫвременната дѫржава, един от признаците за нейния културен и дѫржавно-устройствен стадий е и този до колко чувството на граждански дѫлг е развито в отделните граждани на тази дѫржава. Четире сѫ местата, кѫдето гражданите могат да се вѫзпитават в гражданствеността — семейството, училището, обществото и казармата. И колкото тия четири установления сѫ по сѫвѫршени и по-целесѫобразни, толкова и резултата от тяхното вѫздействие вѫрху отделните индивиди ще бѫде по-задоволителен. Нациите и дѫржавите, чиито граждани сѫ били с по-развита гражданственост, сѫ били и най-напредналите.

Бѫлгария е дѫржавата, кѫдето сѫзнанието на гражданите за граждански дѫлг е слабо развито. Пѫрвата и най-важна причина на тая слабо развита гражданственост е от историческо естество. Бѫлгарския народ през време на турското робство имаше почти само задѫлжения кѫм дѫржавата, а сѫвсем незначителни права. Той беше „рая“ и стоеше на много по-долно стѫпало в неговите граждански права в сравнение с мюсюлманите. Ето защо тая „рая“ гледаше, както на дѫржавата, така и на задѫлженията, които тя налагаше, като на нящо чуждо, натрапническо, враждебно. Бѫлгарина, вследствие потисничествата, преследванията и недоверието, които упражняваха вѫрху него сѫвсем чуждите му по бит и култура турци, беше непримирим враг и на дѫржава и на управници. Той се стремеше всячески да не изпѫлнява своите задѫлжения като гражданин. Само страха от наказания го караха притворно да се счита доволен от своето положение и да бѫде изпѫлнителен гражданин. Тая, именно, апатия на бѫлгарина кѫм своите граждански задѫлжения се пренесе и в новоосвободена Бѫлгария. Невѫзможен беше прелом на нящо, което се е вѫршило с векове.

Новообразуваната свободна Бѫлгария имаше належаща нужда от помощта на всички свои граждани, за повдигане и закрепване на необходимата висота на всички дѫржавни институти, така дескредитирани в турско време. Необходимо беше да се вложат всички умствени сили на граждани с високо гражданско сѫзнание. Но голямата маса от бѫлгарския народ остана дѫлго време неподвижна. В нея почти липсваше сѫзнание за задачите и назначението на новата дѫржава.

От роб и третиран като полуживотно, бѫлгарина се видя изеднаж свободен гражданин на една само формално зависима дѫржава, от радост на когото се завѫртя свет. Изеднаж той, бѫлгарския гражданин, се видя равноправен пред дѫржавните закони, с право да избира и да го избират, свободен в убежденията си, в говора му и пр. и пр. Но тая резка промяна в политическия живот на бѫлгарина, го завари сѫвсем неприготвен и той или не използуваше или използуваше нецелесѫобразно тия свои права, които му даваха законите на новата дѫржава. Промяната и изненадата дойдоха най-много от това, че бѫлгарина от краен роб, изеднаж се видя с крайно либерална конституция. По-голямата част на бѫлгарския народ, който до освобождението му беше винаги управляван, се намери след освобождението в положение сам да кове своето бѫдеще, за което пѫк бяха необходими мѫдрост и разбиране своите граждански права и задѫлжения. Изеднаж искочиха, по необходимост, малкото интелигентни сили с които разполагаше тогава бѫлгарския народ и почнаха да управляват довчерашната рая. Управниците отначало работеха с небивал идеялизѫм и ентусиязѫм, които после се замениха с щестлавие, пустославие и самоуправство. В по-голямата маса от народа липсваше гражданско сѫзнание, а у тези, у които то сѫществуваше, липсваха граждански добродетели. Интелигенцията на бѫлгарския народ постепено се отдалечаваше от нуждите и разбиранията на масата и мислеше, че управлява свой чифлик, а не конституционна страна. Благодарение на тия условия можеше да стане преврата на руските генерали, терористичния режим на Стамбулов, почти чисто монархическото управление, особено по вѫншната политика, на цар Фердинанда, да дойде 16 юний 1913 г. и най-после да стане намесата ни на страната на централните сили през 1915 г.

Бѫлгарския гражданин изпѫлняваше своите граждански задѫлжения като правило, под натиска на властта Негли напоследѫк се забелязва едно подобрение в това отношене.

Влиянието на общественото мнение, вѫн от сѫзнанието на личността, вѫрху изпѫлнението на тия задѫлжения, може да се каже биваше равно на нула. За обществен самоконтрол неможеше и дума да става. И обществото, както и личността, едно по навик, друго по традиция още от турско време, се стремеше да дава

дан за изпѫлнение гражданските си задѫлжения колкото се може в по-малко. В този пункт бѫлгарския народ се развиваше мѫчно и бавно. Може би на това спомагаше толкоз силно развития егоизѫм, в бѫлгарина вѫобще. А уверени сме, за това спомагаше и останалото в наследство, още от турско време, пѫлно равнодушие и незаинтересуваност на бѫлгарина, когато се касае за обществено или дѫржавно дело. Бихме могли да посочим сѫс стотици примери в това направление. Когато бѫлгарина види, че някой нарушава установените било от дѫржавната, било от общинските власти порядки, той по обкновеному не се интересува, щом тия нарушения не се касаят до неговата личност. Когато гражданина забравя своя дѫлг кѫм дѫржавата като гражданин, рядко обществото ще заговори против.

Какво беше влиянието на бѫлгарското семейство за гражданското вѫзпитание на бѫлгарина? — Почти никакво. Инициятивата на семейството, както и на обществото почна да се чувствува едвам през и след последните войни, които народа ни изнесе на плещите си с толкоз нещастия и несполуки.

В нашите училища, както споменахме и на друго място, действително даваха достатѫчно и добри знания от общ характер. И вярно е, у нас на всяка крачка ще намерите хора, които знаят добре старогрѫцката, римската и европейска истории, култури и литератури, ще срещнете начесто добри математици, физици и химици, добри юристи и финансисти, но по-рядко ще намерите в сѫщите хора и добри граждани. Нашето училище даваше слабо подготвени за обществена работа граждани. Няма да се простираме по-вече за ролята на училището в изграждане гражданствеността в народа ни, защото за училището говорихме достатѫчно в отделна глава, кѫдето зачекнахме и тоя вѫпрос. Ще добавим само, че ако някѫде има нужда от работа, тя трябва да се вѫрши в училището, за насаждане граждански добродетели (да употребим тоя казионен израз) в своите питомци. Социялизма ни дава най-нагледен и сѫвременен пример, как личността трябва да работи за благополучието на множеството, как личността се губи за сметка на общото благополучие. За това пѫк се иска много, много работа.

Бѫлгарската казарма и тук изигра най-видна роля. Там, по-вече от всякѫде в Бѫлгария младите бѫлгари се подготвяха да бѫдат добри бѫлгарски граждани.

И каква грамадна разлика се получаваше между младежите, дошли като новобранци в казармите и сѫщите младежи, уволнени в запаса на армията! Бѫлгарската казарма беше и фактор от пѫрвостепенно значение за гражданското вѫзпитание на бѫлгарския народ. Но що, — може ли в разстояние на две-три години да се прероди човек? Устойчивостта на бѫлгарския вѫорѫжен народ през последните негови войни щеше да се увеличи много по-вече, ако неговите „мулекули“ бяха проникнати по-вече от граждански дѫлг. Действително, вѫорѫжения бѫлгарски народ се показа може би много по-устойчив и по-дисциплиниран, отколкото неговите водачи предполагаха. Но, все пак, вѫрха на народните изпитания можеше да се отдалечи значително, ако в народа бѫше по-яко вкоренен дѫлга кѫм спасение на отечеството.

Е. Планомерност в действията.

За да се изразходва по-малко труд и време за извѫршване каквато и да е работа било от отделния човек, било от много хора, необходима е известна планомерност в действията им. Няма ли тази планомерност, настѫпва една неразбория, която затруднява работата и дава по-незадоволителни резултати. Планомерността има за едно от най-важните условия методичността. Безспорно е, че колкото човечеството вѫрви по-напред и неговата планомерност вѫв всяко начинание било на отделният индивид, било на много хора, действующи заедно, се увеличава. Но от друга страна, според нас, планомерността е присѫща повече или по-малко на отделните народи. Тя е, така да се каже, едно расово или народно преимущество. Едни я притежават в по-голяма или в по-малка степен от други, независимо от обстоятелството, че сѫ по-малокултурни. Ние, бѫлгарите, сме от тия нации, в които като правило няма изработен навик за планомерност в действията ни. Това не ще каже, че всичките ни начинания, по правило, не сѫ подчинени на никаква планомерност.

За да може една работа да се извѫрши докрай, когато е плод на предварителен план, необходима е наличността и на настойчивост и на вдѫлбочаване. Ето тук тия три качества трябва да вѫрвят залепени едно за друго, за да има успех в работата. Бѫлгарина страда и от липса на необходима настойчивост при трудните

работи, както и от сѫответното вдѫлбочаване. Това обстоятелство издава известна повѫрхност на бѫлгарския характер. В народа ни по-дѫлбокото мислене вѫрху нещата, като че не е на почит. Според нас, в Бѫлгария се дава по-голяма стойност на действието. Може би това се дѫлжи на обстоятелството, че за нашето национално освобождение и обединение, кѫдето се изпотрошиха най-много национални сили, имаше нужда, на пѫрво време, повече от действие, отколкото от мѫдруване. Може би това се дѫлжи и на обстоятелството, че ние гоним с голями крачки по-културните народи, в което гонене действително има по-голяма нужда от действие, отколкото от мислене. А този, който повече действува и повече се лута. Може би, най-сетне, това да се дѫлжи и на обстоятелството, че и ние сме славяни и че като повечето славяни, не сме се отличавали до сега с дѫлбочина на мисѫлта, настойчивост и изискана планомерност. Причините за тия явления ние не ще изследваме, защото сами по себе си те сѫ много сложни и имат нужда от специялно изучване. Но все пак ние ще бѫдем голословни и нашето становище сѫвсем несправедливо, ако не го подкрепи поне с примери.

Да се взрем в това, което става всеки ден в нашият обществен, дѫржавен и частен живот и ние ще се сѫгласим, че нашето твѫрдение е вярно. Но да оставим на пѫрво време частния живот и да говорим за дѫржавния и обществения, които, главно, тук описваме. Не сѫ нужни особени доводи, — нека всеки се обѫрне около си и види, какво се е вѫршило и се вѫрши в нашата бѫлгарска действителност от самото ни освобождение насам.

Да вземем на пѫрво место нашата училищна политика. Всички отрасли на нашият икономически и обществен живот не се задоволяваха еднакво. Главния поминѫк на най-голямата част от бѫлгарския народ е земледелието и при все това работата на правителствата в тази посока куцаше от една планомерна дейност. Управляющите обѫрнаха погледите си кѫм повдигане индустрията в страната, но за целта откриваха сѫвсем недостатѫчни специялни училища. Напротив, общеобразователните училища растеха с една прогресивна последователност, която се отрази зле вѫрху нашата действителност, като сѫздаваше постепенно умствен пролетарият. Железничната ни политика: построяваха се железопѫтни линии в много случаи не с оглед на действителните държавни нужди и интереси, а с оглед на частни интереси — линията през Балкана, която има такава малка превозоспособност. Тая линия действително минава през красиви места, но с такива ужасни наклони и несигурно трасе!

Обжрнем ли се кжм нашата данжчна система, ще видим, че прилича на еднодневка. Всяко правителство я изменява почти всякога, когато дойде на власт.

Строителната система на здания за държавни и обществени нужди: чрез нея всичко почти се концентрираше в София за сметка на останалите градове в Бжлгария. В това отношение ние следвахме политиката на Франция, за която дробжт е Париж.

Най-после да се обжрнем кжм нашата вжншна политика. Пжлно противоречие почти при смяната на всяко правителство. Отначало вжрвяхме с Русия, после с Австро-Унгария, после искахме да бждем и с двете тия държави добре; след това образувахме балкански сжюз под егидата на сжглашението, за да тржгнем веднага против него чрез 16 юний 1913 г. Най-после се намесихме в общоевропейската война на страната на централните държави, за да плюем след три военни години в сурата им и да тжрсим приятелството и покровителството на победителите ни. Какво невжобразимо клатушкане в разстояние на четиридесет години, за да дойдем в края на краищата, до просяшка тояга и да изнемогваме под тежестта на един непоносим мир! А все пак не заслужавахме такава участ! Да вземем плановете на нашите ржководители — дипломати, ако вжобще е имало планове, а не главоломно мислене и да ги разчоплим малко.

Най-напред имаше недомисляне в уговарянето ни с гжрците през 1912 г. за участта на земите, които евентуално биха се отнели от турците. Тжмна остана разумната цел на нашето нападение вжрху сжрбите през 1913 год. при р. Брегалница. Навярно авторите на дадената заповед имаха наивната мисжл, че великите сили ще интервенират и ще кажат: „Чакайте, спрете, не проливайте братска кржв“! Или пжк нашите дипломати мислеха, че сжглашенските сили ще искат да запазят балканския сжюз по-вече от нас самите, които сме непосредствено заинтересовани?

Ако не беше дадена злополучната заповед на „16 юний“, може би сжбитията щяха да се развият сжвсем инак. Не подлежи на сжмнение, че сжрби, гжрци, черногорци и ромжни имаха общ план за действие против нас още преди 16 юний, но ако не бяхме почнали пжрви, сигурно, нашето политическо положение щеше да бжде несравнено по-изгодно. Разбира се, много право някой ще ни вжзрази, че ако проджлжавахме още да държим войските си в бездействие, те щяха да се разстроят от холерата и бездействието. Но тука имено, изпжква най-ясно недомислянето на дипломатическите ни ржководители, кой способ за ликвидиране на вжпроса да изберат — дали да воюват, или да разпуснат армията едновременно с тия на противниците и после да преговарят.

Да се обжрнем най-после кжм военния ни живот, кждето най-много сме наблюдавали липсата на планомерност в действията. През казармата минават почти всички здрави и годни за военна служба бжлгарски граждани. Всеки, който е стоял известно време в казармата знае че никакво учение, никакво занятие не се почва без установен план. Вярно е, че вжв военщината по-вече от всякжде другаде трябва да сжществува планомерност в действията, защото особеността на военния живот налага това. Липсата на план вжобще и на добжр план в частност, особено през време на боевете, лжсваше изеднаж. Там резултатите настжпват често пжти сжс светкавична бжрзина. Най-обикновеното, най-често срещано от нас явление при казармения живот беше следното: направи се план за действие или обучение, започва се изпжлнението, дойде се до подробностите при това изпжлнение и веднага изчезва настойчивостта да се изпжлни предначертаната работа. Настжпва едно бжрзане, едно прескачане на подробностите, една немарливост за изкарване докрай начеnатото дело. Най-вярното обяснение за такова едно прескачане е може би в недомислянето на цялата работа, за извжршването на която е сжставен плана. Нямаше оная джлбочина в замисжла и изпжлнението, които сж нужни, особено за предприятия в голям мащаб. Дали всичко това е вследствие нашата закжснелост след другите културни народи, или наша характерност, която ще ни придружава даже и при настигане на тия народи, незнаем. Обаче миналите сжбития ни налагаха да притежаваме в по-голяма сжвжршеност качеството планомерност.

Предстои ни в това направление огромна работа. През време на общоевропейската война ние бяхме в непосредствен контакт с германците, от които имахме вѫзможност да купим много, а и имаше какво да се купува. У тях планомерността в действията достига, може да се каже, до висота, ненадминатата от никой сѫвременен народ. Безспорно е, че тук сѫ необходими дѫлбока мисѫл, настойчивост, самоконтрол, последователност и пр. и пр. качества.

Ж. Крайната способност на физическа и духовна износливост на бѫлгарския вѫорѫжен народ.

Всяка жива твар в известно време е с определени физически и духовни сили. Разходват ли се тия сили, получава се определено количество работа. За физическите сили вѫпроса е много ясен, но и с духовните сили е така. Опитаме ли се да използуваме сѫщите сили, било на човека, било на друго животно, за получаване по-голяма работа, отколкото самите сили могат да развият, ще настѫпи една преумора, едно изтощение в организѫма на носителя на тия сили. Това положение ние приемаме за аксиома и не смятаме да го доказваме, защото е ясно.

Биха попитали някои: „С каква мярка мерите духовните сили на човека напр.? Откога ще сметнете, че използуването в работа на душевните му сили ще бѫде вредно за неговия организѫм? Как намирате границата най-сетне, между невредата и вредата за този организѫм?“ Ето най-трудния вѫпрос, на който неможе да се даде точен отговор. Няма никакви уреди до сега, с които да може да се мери вредната за здравето човешка преумора от работа на душевните сили. Но все пак тая вреда сѫществува, — това го знае всеки човек, който работи особено умствена работа. Точно така е и с множеството хора, резултата от работата на които е равен на сѫвокупната дейност на отделнодействуващите личности. Сѫщото е и с цял народ. Не е важно в подробности на какво е равен резултата от духовната човешка работа: дали на произведението, дали на сбора, или на работата на най-продуктивната личност. Настѫпи ли преумора, необходима е почивка за вѫзстановяване силите на отделните индивиди. Ако преумората е много голяма, това може да бѫде катастрофално за носиталя й. Неможем да искаме от един кон да тегли тяжести по-голями от хиляда — две хиляди кгр., по обикновен пѫт. Неможем да искаме от едно врабче да хвѫрчи, като носи тежина по-голяма от няколко десетки грама. Неможем да искаме от човек сѫс средна физическа сила, да носи наеднаж тежина, по-голяма от седемдесет — деветдесет кгр., защото, ако искаме от тях по-вече, ще станат неспособни за работа. Има една граница на издрѫжливост, нееднаква за всеки индивид, която ако се премине, ще последва катастрофа за организѫма на този индивид. Сѫщото е и с духовните човешки сили. Чрез упражнението, както на едните, така и на другите сили, може да се добие по-голяма издрѫжливост за организѫма било на единицата, било на множеството. Даже и при това положение тази издрѫжливост не може да премине определените от природата граници.

Физическите и духовни сили на един народ, както споменахме, се сѫстоят от тоталата на сѫщите сили на отделните личности, сѫставляющи тоя народ. Ако отделните личности, сѫ физически и душевно по-износливи, и тоталата от работата им ще бѫде по-голяма. Големината на физическата и душевна тотала зависи от много условия: организацията на общата работа, расата към която принадлежи нацията, климата на страната която населява сѫщата нация, начина на живота, културният и умствен напредѫк, историческия стадий на развитие и пр.

И бѫлгарския народ, в дадено време, безспорно има граница, до която неговите физически и духовни сили (ако бѫдат поставени на работа) достигат, без това да се отрази пагубно вѫрху носителя им. Такава граница на издѫржливост сѫществуваше и тогава, когато бѫлгарския вѫорѫжен народ беше призован от своите водачи, да осѫществи националните си идеали през войните 1912—1913 г. и 1915—1918 год. И колкото рѫководителите на сѫдбините му го приближаваха до границата на неговата износливост, толкова по-внимателни трябваше да бѫдат тия рѫководители. Преминеше ли се тази граница, неминуемо трябваше да настѫпи болест или смѫрт за народа от преумора, при все че народ не умира така лесно.

Може би пак ще попита някой: „Кажете, как се намира тази ваша граница, за която постоянно тук крещите от известно време?“ Това е работа преди всичко на взиране, а след това на предвидливост и правилни разчети. Работа трудна, но без която немогат да минат дѫржавните рѫководители. И толкоз по-зле за тая дѫржава и за тоя народ, чиито рѫководители, в най важните моменти от живота на пѫрвите не притежават нито разчетливостта, нито предвидливостта, за които става реч по-горе.

Както през 1913 г., така и през 1915—1918 г., рѫководителите на бѫлгарския народ не сѫзреха, или по-право не схванаха докога (при тогавашните условия) бѫлгарския вѫорѫжен народ може да воюва, при наличността на тия материални и душевни средства, с които той разполагаше. Не е важно да се направят само точни разчети. По-важно е дѫржавника да не се отклоня от тия разчети, даже при угроза за него. Щом един дѫржавник се поддаде в момента на влиянието на тѫлпата или даже на общественото мнение (когато то е надуто) и с това поддаване се отклони от своите разчети, той вече престава да бѫде истински дѫржавник.

Веднага след свѫршека на войната против турците, през 1913 год., от докладите на повечето войскови началници (не броим извратените доклади на някои висши началници, които смятаха, че духа в армията може да се повдигне по заповед) стана явно, че бѫлгарския войник не желае и едва ли е в сѫстояние да се бие повече. Имаше сигурни признаци за това, — бунтовете в много полкове. В по-сетнешните си планове тия, които дадоха заповед на 16 юний, трябваше да вземат за пѫрва основа това сѫстояние на армията. Но тия „народни водачи“ искаха да изпѫлняват нови сложни задачи, без да дѫржат сметка с какѫв запас от сили и средства разполагаше народа ни. Сѫщото се случи и при намесата ни в общоевропейската война. Тук не се взеха пред вид обстоятелствата: може ли бѫлгарския народ вѫобще и бѫлгарския войник в частност, да издѫржат една продѫлжителна сѫвременна война, кѫдето и материялни и духовни сили и средства да бѫдат приблизително такива, каквито притежаваше противника. Ако ли пѫк тия обстоятелства сѫ били взети пред вид, не им се е дало такава важност, каквато сѫ заслужавали. Както през сѫюзнишката, така и през общоевропейската войни, бѫлгарските вѫрховни рѫководители поставиха народа си в най-неизгодно положение. Ние не говорим за временното наше завидно положение през общоевропейската война, което носеше зародиша на настѫпилата катастрофа. Неравенството на силите на противниците през общоевропейската война не виждахме само ние. Разбира се, голяма част от нас сме наклонни да отдаваме всички народни нещастия с двете катастрофи на някаква фаталност, която преследва бѫлгарския народ. Не фаталност ни преследва, а липса на дѫлбоко проникване в своите обязаности от сѫответните дѫржавни фактори.

Друго, — Ние сме уверени, че сѫщите дѫржавни фактори не сѫ предполагали и такава издѫржливост, каквато показа народа ни през общоевропейската война. И действително — издѫржливостта на народа ни беше безпримерна в историята на народите. Един три-четири-милионен народ само след тридесет и пет годишен свободен живот да води три голями войни, от които последната с тригодишна продѫлжителност! Това може да стори, може би, само бѫлгарския народ. Но пак повтаряме — да искаш от народа си усилия, които не е в сѫстояние да ти даде, значи, да го водиш кѫм явна гибел.

A propos: Тук ще направим малко отклонение от вѫпроса, но което е в непосредствена врѫзка с него. Имено: ще кажем няколко думи за току-що обнародвания „Таен доклад на запасен генерал Мих. Савов“ до цар Фердинанд*). Нямаме намерение да подлагаме на обстойна критика вѫпросния доклад, носящ датата 1.II. 1915 год. и по-голямата част на изказаните мисли в който се опровергаха от станалите след това сѫбития. Тоя доклад е огледалото на бившия бѫлгарски помощник-главнокомандующ. „Доклада“, както много уместно забелязва редакцията на сп. „Сила“, представлява голям и многостранен интерес затова, защото е сѫставен от лице, което на времето си игра̀, па и сега играе, пѫрвостепенна роля в нашия дѫржавен живот. Досега не споменавахме за този доклад, защото не знаехме за сѫществуването му. Ние няма да говорим за мнението на автора му, който там заключава, че нашите най-вѫзвишени интереси ни пращаха кѫм сѫюза, т. е. против сѫглашението. Няма сѫщо да сдоменем за мнението му, кога трябваше да влезем в акция. Ще се спрем само на четвѫртия пункт от доклада: „Готова ли е Бѫлгария за една вѫорѫжена акция“. Тая мисѫл можем да изразим в идентичен смисѫл и така: Ще издѫржи ли Бѫлгария една вѫорѫжена акция с тия сили и средства с които разполага? Тук имено е и врѫзката между п. IV от доклада на Мих. Савов и нашия, който развиваме ние. На поставения от самия автор вѫпрос — готова ли е Бѫлгария за една вѫорѫжена акция, той почти казва, че не е готова. Но при все това, г-н Савов смята, че ако се поработи малко време от правителството вѫрху вѫтрешната и вѫншна политики, и особено вѫрху армията, Бѫлгария ще може да воюва на страната на централния сѫюз. Но в предлаганата от него работа той е много повѫрхностен, а и доста убедителен, колкото да докаже своята основна идея: Бѫлгария може и трябва да се намеси в общоевропейската война на страната на централните сили. За него не е сѫществувала вѫзможността Бѫлгария да остане докрай неутрална, или да се намеси на страната на сѫглашението. Ние споменахме за тоя доклад наймного затова, защото сигурно изказаното в него мнение е усилило желанията на царя и правителството да вѫвлекат Бѫлгария на страната на централните дѫржави. Пѫк независимо от всичко друго, не е било без значение мнението на един бивш военен министѫр и помощник главнокомандующ, на офицера, който с право се смяташе организатор на бѫлгарската армия в близкото минало. По сѫщия калѫп на недомисляне се правеха почти всички бѫлгарски планове, било военни, било политически, а особено последните.

---

*) „Сила“, двуседмично списание за политика, литература и пр. год. III, бр. 4, стр. 11—19.

Всичко биваше правено с нужните разчети по бѫлгарски маниер и ако е дохаждало вѫпрос до предела на бѫлгарската народна износливост, всичко се е смутолявало.

Мигар толкоз разчетливи трябва да бѫдем в своите планове? Нима големите разчети не водят по-често кѫм бездействие и нерешителност тѫкмо тогава, когато може би ще трябва да се действува? При такова положение на крайна разчетливост, бѫлгарския народ не рискува ли да се свие в черупката си и да не помисля никога да се бори за постигане на своите идеали? . . . Боже упази! Никой не иска това, но от друга страна всеки трябва да действува според силите и средствата си. По-слабия всякога има нужда от по-вече разчети. Стремежа кѫм нящо е едно, а действието за достигането до това нящо е сѫвсем друго. Ако желанието ни да достигнем до известен идеал замѫгли разсѫдѫка ни, на това никой не е виновен, освен ние самите. Инак ще дойдем до положението, че и народ като черногорския, ако не

дѫржи сметка за силите си, ще се самооблѫсти и ще пожелае да води световна политика. Нящо подобно стана и с бѫлгарския народ. Идеята за националното ни обединение замѫгли разсѫдѫка вѫв вѫрховните рѫководители на бѫлгарските сѫдбини. Тия рѫководители надцениха силите на своя народ. Колкото голямо нещастие за един народ е да се подценява, такова нещастие за сѫщия народ е да надценява своите сили и способности, защото, ако подценяването води кѫм примирение сѫс сѫдбата, нерешителност, застоялост и робство, надценяването пѫк води кѫм излишна и вредна за самия народ самонадеянест, жестокост и краен шовинизѫм, който не всякога е проводник на прогрес.

През 1870 год. управниците на Франция надцениха силите на своята нация и с едно непростимо лекомислие влязоха вѫв война с Прусия, но бяха бити. Турците през 1912 г. надцениха своите сили и сѫщо бяха бити. Сѫрбите през 1885 год. постигна сѫщата участ. Германците преди общоевропейската война надцениха своя организаторски и военен гений, но получиха добѫр урок от действителността. Бѫлгарските водители сѫщо така бяха заслепени от военния гений на германския народ и неправилно оцениха издрѫжливостта на народа си, за което ни трябват десетки години да се оправим.

Народните водачи само тогава заслужават положението, което заемат, когато знаейки отлично физическите и духовни сили, с които разполага народа им, действуват за народното благополучие в зависимост от тях. С народа вѫобще се работи много трудно. И тежко томува, който работи с народа за народа, без да си даде труд да го изучи добре!

Свѫршваме с причините за погрома ни. Нека си спомним думите на древногрѫцкия велик философ: „Познай себе си". Познай себе си и само тогава ще можеш да схванеш грешките, които правиш на всяка стѫпка. Познай, изучи народа си и само тогава работи с него за него. Който забравя тази максима в живота било на отделната личност, било на отделен народ, всякога ще прави грешки. Грешките на отделната личност за нейния личен живот нямат такова значение, но грешките на народните водачи за народния живот правят страшни катастрофи и революции за сѫщия народ. Тия грешки най-често се изкупуват с потоци крѫв и страшна мизерия на народните маси. А нали стремежа е общо добруване?

Заключение.

Свѫршваме с настоящия труд.

Сигурно не сме казали всичко, което може да се постави като причина за погрома ни през 1918 год., а и навярно не сме развили всички поставени от нас вѫпроси с необходимата вещина, обширност и знания. Книгата в по-вечето места има чисто конспективен характер, което направихме по известни сѫображения — по-голяма общодостѫпност. От друга страна ние смятаме, че е невѫзможно да се изложат всички причини за нашия погром. Едни от тях просто неможе да долови човек а други сѫ действували в известен много кѫс и предшествующ погрома ни период, чието действие е било едвам забележимо. Но това не значи, че тия причини не сѫ подействували вѫрху погрома ни, макар и малко.

Така напр., ние не споменахме за една забележчица, която министерския сѫвет беше прибавил кѫм § 10 от „Временния правилник за управлението, устройството и деятелността на реквизиционните комисии за военно време“, която гласи: „Чиновник от гражданското ведомство, назначаван или изборен неможе да се дава под сѫд без разрешение на надлежния министѫр“.*) Тази забележка косвено узакони беззаконията на чиновниците през Радославовия режим. По този начин много окрѫжни управители, околийски началници кметове и пр., благодарение на обстоятелството, че бяха сѫпартизани на управляющата през войната либерална коалиция, биваха покровителствувани от респективните министри при наличността на явни престѫпления от пѫрвите. И тогава на безсѫвестните, но силни на деня чиновници не оставаше друго, освен да кажат: „Крадете, да крадем от бѫлгарското стадо! Трупайте, да трупаме пари!“ При това положение межеше ли и тоя фактор да допринесе нещо за разложението в армията и народа? Да, при все че той се санкционира чак през 1917 г., тая забележка целеше да спаси някои висши чиновници, против които имаше вече заведени дела пред военно-полевите сѫдилища за злоупотребления с положението си.

Ние не споменахме и за егоизѫма, така силно развит в бѫлгарина. И най-после, ние говорихме за някои качества на бѫлгарина много малко. Но все пак, смятаме, че сме говорили за всички най-важни причини, които сѫздадоха погрома ни. Стремехме се преди всичко да изтѫкнем тия качества, които сѫ присѫщи най-много на бѫлгарина и които главно го отличават от другите народи (разбира се качества отрицателни). Целта ни е щото книгата да е па-лека за четене, от по-голям крѫг хора.

Казахме и по-горе, че материята, която разглеждахме до сега е една от най трудните за разглеждане, защото имаме работа с обществени явления. Тия последните се менят постоянно и за тях почти няма установени положителни закони. Според нас обаче, едно можем да приемем като положително за сега; то е: бѫлгарския народ, вѫпреки всичките сполетели го нещастия през неговият исторически развой, си остава един от най-жизнеспособните народи на земното кѫлбо.

В своя жизнен пѫт на няколко пѫти народа ни се е сблѫсквал с други народи, които и сега се боят от него. Ние сме победените. Но само тоя победен или победител, който има по-голям запас от жизнени сили, може да бѫде убеден в утрешната своя победа.

От друга страна, миналото ни учи, а бѫдещето ни показва, че дробенето на силите е всякога вредно, а понякога и пагубно за народите. Сѫщото бѫдеще и уроците от миналото налагат сѫвместни действия на балканските народи, особено на сродноплеменните. В тия сѫвместни действия ние виждаме едничкия залог за благополучието и величието на сѫщите народи и частно за бѫлгарския. Не разберем ли това и не работим ли с всички сили за него, горко ни.

Както всичко, така и живота и хорските взаимоотношения се менят. Тоя живот заповядва да се изменяват и методите за борба заради него. Дѫржавният и обществен живот налагат по-сѫвременни форми на дѫржавно устройство и класово разпределение. Какво ще стане за напред у нас в това отношение, е вѫпрос, вѫрху който трябва да се замислят преди всичко бѫл-

---

*) Дѫржавен вестник брой 179 от 14. VIII. 1917 г., указ № 45.

гарските управници. Един нов фактор излиза на политическата сцена, той е професионалната организация. Нашето скромно мнение, е че за в бѫдеще професионалната организация значително ще измести, а може би и ще заеме мястото на политическата партия.

Но каквото и да стане, бѫлгарските управници трябва да се замислят, без друго, вѫрху следните от вѫтрешно естество вѫпроси:

1. Повдигане масата на бѫлгарския народ в образователно отношение не само на книга, но и в действителност. Задѫлжителното прогимназиялно образование, което е вече закон, да бѫде пѫрвата и най-важна точка от програмите на всички политически партии, която да се изпѫлнява с най-голяма настойчивост. По-просветената народна маса ще бѫде и по-самостойна. Тая самостойност ще бѫде най-сигурната гаранция, че когато народа отива да спуска избирателните си бюлетини, не ще се поддава лесно на няколко честолюбци и славолюбци да го водят там, кѫдето неговите собствени интереси не му налагат да отиде. Повдигнат в просветно отношение, бѫлгарският избирател ще бѫде сам уравновесителя и пазителя на законността и на вѫншната и вѫтрешна дѫржавна политика.

2. Втората задача на политическите партии: грижа за повдигане нравственият и умствен уровен на своите членове; работа вѫрху характера на последните. Такава грижа, смело можем да кажем. липсваше до сега в Бѫлгария, ако не броим комунисти и социялисти, кѫдето единствено, може би, е работено в това направление. Само тия политически партии, които имат за членове хора по умни, по-образовани, с по-висок морал и с по-независими характери, ще притежават спасителна самокритика, която ще бѫде само от полза за народното благополучие.

Тия сѫ, според нас най-важните области в които всяка политическа партия, независимо от останалите дѫржавни и обществени институти, трябва да работи, било когато управлява, било когато е в опозиция. Заедно с тях семейството, училището, казармата и всички останали обществени институти, ще допринесат с работата си най-много за доброто бѫдеще на народа ни.

Труд, безспирен труд! — там е спасението.

КРАЙ.

СѪДѪРЖАНИЕ.

Стр.
Предговор 3
Увод . . . .
Глава I 5
Глава II — Общи условия за войните на Бѫлгария през 1912—1913 г. 8
Глава III — Общи бележки за периода 1913 1918 год. 16

ЧАСТ I.

Условия и причини от вѫншно естество.

Глава I.—Географическо положение на Бѫлгария 23
Глава II. — Политически условия. Действията на бѫлгарската дипломация. 14-тех точки на Уйлсона 25
Глава III. — Причини от икономическо естество 37
Глава IV. — Причини от етнографическо естество 40

ЧАСТ II.

Глава I. — Причини от обществено-дѫржавен характер. — 1. Политическите партии . 43
2. Бѫлгарската преса 46
3. Армията (началници и подчинени, бѫлгарския войник, тил, защо не устоя армията ни докрай 49
4. Училището. Интелигенцията 78
Глава II. — Икономически причини 92
Глава III. — Психологически причини . . . 99
А. Сляпо прекланяне пред политическия авторитет 101
Б. Упоритост (твѫрдоглавие) 105
В. Стадно чувство 108
Г. Корпоративност (общественост) 110
Д. Гражданственост 114
Е. Планомерност в действията 118
Ж. Крайната способност на физическа и духовна издръжливост на бѫлгарския вѫоръжжен народ 122
Заключение 129

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА

— Цена 30 лева —